

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI

O'ZBEK TILI YO'NALISHI

4-KURS 403-GURUH TALABASI

ABDULAZIZOVA(RASULOVA)

ADIBA AKRAM QIZINING

BAKALAVR DARAJASINI OLISH UCHUN

NAVOIY LIRIKASIDA XOLU XAT TASVIRI

mavzuidagi

BITIRUV-MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

F. Karimova
filologiya fanlari
nomzodi, dotsent.

Namangan - 2015

M U N D A R I J A

Soʻz boshi	3
I bob. Navoiy lirikasi va uning mavzu koʻlami	7
1.1. Prezidentimiz I.A.Karimovning maʼnaviyat, badiiy adabiyot haqidagi fikrlari	7
1.2. Navoiyning lirik merosi va uning koʻlami	12
1.3. Shoir lirikasida mavzularga ajratish tamoyillari.....	21
II bob. Navoiy gʻazaliyotida xolu xat tasviri	31
2.1. Navoiy lirikasi – yuksak badiiylik mezonini	31
2.2. Xolu xat tasviri bilan bogʻliq baytlar	43
2.3. Xolu xat tasviri bilan bogʻliq gʻazallar.....	48
Xulosa	56
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati	59
Ilova. Slaydlar	

Soʻz boshi

Mavzuning dolzarbligi. Alisher Navoiy merosi yuksak bir togʻga oʻxshaydi. Uzoqdan shundoqqina qoʻl etgudek masofada koʻrinsa-da, bu beqiyos ijod olamiga kirib.borganingiz sari uning naqadar ulugʻvorligini his qilasiz.Olam va Odamga daxldor barcha muammolar, tushunchalar oʻzining yuksak badiiy ifodasini topgan shaklan goʻzal, mazmunan teran asarlarni mutolaa qilar ekansiz, shoirning qanchalik buyukligini eʼtirof etasiz. Sharq soʻz sanʼati oʻzigacha erishgan barcha yutuqlarni oʻzida mujassamlashtirgan bu sheʼriyat haqiqatan ham teran va rang- barangdir. Umuman hajm jihatidan beqiyos boʻlgan Navoiyning lirik merosi buyuk gʻoyalar va yuqori badiiylik tabiiy mutanosibligining yorqin namunasi boʻlib, daho ijodkor badiiy tafakkurining qudrati va imkoniyatlarini namoyon qiladi. Shu jihatdan, dastlab ustoz Abdurahmon Jomiy va keyinchalik Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan Navoiy sheʼriyatiga nisbatan “koʻb va xoʻb” deya berilgan taʼrif-baho tom maʼnoda oʻrinlidir.

Navoiy lirik janrlar doirasini kengaytirdi, sheʼriyatning mavzu va gʻoyalar olamining mukammal badiiy shakldagi ifodasini taʼmin etdi hamda timsollar tizimini mukammallashtirdi.Xususan, shoir sheʼriyatida maʼshuqa betakror fazilatlari bilan tasvir etilgan.”Xazoyin ul- maoniy” devonlarida yorning kiyimi, qaddi- qomati qoshi, koʻzi, kiprigi, labi,zulfi bilan bogʻliq yuzlab gʻazallar mavjud. Ular orasida maʼshuqaning xolu xati tasviriga bagʻishlangan gʻazal va baytlar ham talaygina. Ularni bir joyga jamlab oʻrganish,tahlil qilish shoirning taxayyul olami qudratini va poetic mahoratini chuqurroq oʻrganishga yordam beradi. Bu ishning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning oʻrganilish tarixi. XX asrning 20-yillaridan boshlab shakllana boshlagan oʻzbek navoiyshunosligi mustaqillik yillarida alohida bosqichga koʻtarildi. Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti jamoasi tomonidan shoir asarlarining 20 jildligi nashr etildi “Oʻzbek adabiyoti boʻstoni” turkumida “Xamsa” dostonlari nasriy bayoni bilan birgalikda chop etildi, boshqa nasriy asarlarini bayonlashtirishga eʼtibor berila boshlandi. Shuningdek, Navoiy asarlarining mukammal 10 jildligining nashr

etilishi navoiyshunoslikda muhim voqea bo'ldi. Ta'kidlash kerakki, mustaqillik yillarida shoirning lirik merosi yangicha nuqtai nazardan o'rganila boshlandi.

Navoiy g'azallarining nasriy bayoni va sharhlariga har doim ham ehtiyoj baland bo'lgan. Bunday ehtiyoj bizning davrimizda yanada kuchayib bormoqda. Chunki bunday nasriy bayon va sharhlar shoir g'azallarini tushunish va anglashga yo'l ochadi. Bu sohadagi qadamlardan biri sifatida 1998 yilda "Alisher Navoiy. G'azallar. Sharhlar" kitobi chop etilib, undan Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqulov, Nusratilla Jumaxo'ja, Sultonmurod Olim, Erkin Vohidov, Jamol Kamol kabi olim va ijodkorlarning shoir g'azallari sharhiga bag'ishlangan maqolalari o'rin olgan edi. Keyingi yillarda N.Komilov, B.To'xlijev, A.Hojjahmedov, E.Ochilov kabi olimlarning Navoiy g'azallari sharhiga bag'ishlangan kitoblari dunyo yuzini ko'rganligi quvonarlidir.

Navoiyshunoslikda yana shunday an'ana paydo bo'ldiki, shoir ijodiyotidan fikr yurituvchi, muammoli sahifalarini ochishga xizmat qiluvchi turli navoiyshunoslarning maqolalari to'planib, kitob holida nashr etila boshlandi. Jumladan, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyotida chop etilgan "Navoiyga armug'on" deb nomlangan maqolalar to'plamining uchta kitobi nashr etildi. Unda Navoiy lirikasiga doir turli qorong'u masalalarni oydinlashtiruvchi maqolalar o'z aksini topgan. Bulardan tashqari, Navoiy lirikasi bo'yicha turli jurnal va to'plamlarda navoiyshunos olimlarning g'azal, ruboiy, tuyuq kabi janrlari tadqiqiga bag'ishlangan maqolalari ko'plab e'lon qilinmoqda. Bu kabi maqolalar bir tomondan navoiyshunos olimlarning Navoiy ijodiyotiga munosabati, shoir merosi ustida katta qiziqish va muhabbat bilan ilmiy-tekshirish ishlari olib borayotganlarini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, bu masala qamrovining benihoyat kengligi, uning yechilmagan, lekin hal etilishi zarur va foydali bo'lgan jihatlari cheksiz ekanligidan dalolat beradi. Xususan, shoir g'azaliyotidagi ma'shuqa tasviri bilan bog'liq bayt va g'azallarni tadqiq etish, bu boradagi navoiyona mahorat qirralarini tahlil qilish ham yuqoridagi masalalarning uzviy bir qismidir. Bu mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Mavzuni yoritish jarayonida quyidagi maqsad va vazifalar belgilandi:

- ✓ A.Navoiyning lirik merosi, xususan, “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining yaratilish tarixi, mavzu ko’lami, janrlar tarkibi haqidagi ma’lumotlarni umumlashtirish;
- ✓ shoir she’riyatining keng ko’lamlilik, uni mavzularga ajratish tamoyillari xususida fikr yuritish;
- ✓ shoir she’riyatidagi timsollar tizimi, xususan, ma’shuqa tasviri va uning o’ziga xos jihatlarini tahlil qilish;
- ✓ ma’shuqa va uning tashqi qiyofasi tasviridagi o’ziga xoslik masalalarini o’rganish;
- ✓ Navoiy lirikasidagi qosh, ko’z, kiprik, lab tasviri bilan bog’liq baytlarni sharhlash;
- ✓ ma’shuqa xolu xati bilan bog’liq baytlarni talqin qilish;
- ✓ ma’shuqa xolu xati bilan bog’liq g’azallarni tahlil qilish;
- ✓ shu asosda shoir lirikasidagi ma’shuqa va uning sifatlariga bag’ishlangan g’azal va baytlarni tahlil qilish hamda shoir poetic mahorati xususida xulosalar chiqarish;

Tadqiqotning o’rganish manbalari. Bitiruv malakaviy ishini yozish jarayonida Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devonlari manba sifatida olindi.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati. Bitiruv malakaviy ishida Alisher Navoiy lirikasi, uning mavzu va g’oyalar olami, timsollar tizimi haqidagi ma’lumotlar umumlashtirilgan. Shoir she’riyatini mavzularga ajratish tamoyillari xususida fikr yuritilgan. Ma’shuqa va uning xolu xati bilan bog’liq g’azal va baytlar tahlil qilingan va shoirning poetik mahorati xususida xulosalar chiqarilgan. Bu ishning nazariy ahamiyatini belgilaydi.

Bitiruv – malakaviy ishi natija va xulosalaridan oliygohlarda «O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi», «Adabiyot nazariyasi» fanlari bo’yicha o’tkaziladigan

ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda, maxsus kurslarda, shuningdek, akademik litsey va kollejlarda adabiyot darslarida foydalanish mumkin.

Ishning tarkibi. Bitiruv – malakaviy ishi so'zboshi, ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Ishga slaydlar ilova qilingan.

I bob. Navoiy lirikasi

1.1. Prezidentimiz I.A.Karimovning ma'naviyat, badiiy adabiyot haqidagi fikrlari

Mamlakatimiz mustaqil bo'lgach, barcha sohalar erkin ravishda bosqichma-bosqich modernizatsiya qilina bordi. Davlatimiz rahbari I.A.Karimov «Biz o'z taqdirimizni o'z qo'limizga olib, azaliy qadriyatlarimizga suyanib, Shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda, mana shunday olijanob intilishlar bilan yashayotganimiz, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotganimiz, bu yo'lda erishayotgan yutuqlarimiz xalqaro hamjamiyat tan olgani bunday imkoniyatlarning barchasini aynan mustaqillik berganini bugun hammamiz chuqur anglaymiz»¹, - deb to'g'ri ta'kidlagan edilar. Haqiqatdan ham, mustaqillik bu oliy ne'matdir, uni faqat chin qalbdan anglash zarur.

Mustaqil O'zbekistonning kelajagi ko'p jihatdan barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalashga bog'liq. Ana shunday vazifani amalga oshirish uchun Vataniga, xalqiga sadoqatli, mustaqil fikrlaydigan erkin, ijodkor shaxsni shakllantirish mustaqillikka erishilgan dastlabki kunlardanoq davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Ma'lumki, ma'naviyatimizning yorqin sahifalarini ajdodlarimizning salmoqli asarlari tashkil etadi. Xususan, Alisher Navoiy ijodi yosh avlodning barkamol inson bo'lib kamolga yetishida ulkan ahamiyat kasb etadigan yuksak ma'naviy xazinadir. Buni chuqur anglagan yurtboshimiz tomonidan 199yilni «Alisher Navoiy» yili deb e'lon qilindi. «Alisher Navoiy yili deb e'lon qilingan 199yil yurtimiz, elimiz tarixida qutlug' keldi, unutilmas sana bo'lib qoldi. Bu yil xalqimizning asriy orzu-umidlari amalga oshdi. O'zbekistonimiz davlat mustaqilligini e'lon qildi va o'z taqdirini endi o'zi hal qiladigan bo'lib qoldi».² Mustaqillik tantanalaridan so'ng, O'zbekiston Milliy bog'ida Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan shoirga haykal o'rnatildi. Prezidentimiz

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: O'zbekiston, 2008. 3-bet.

² Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -Toshkent: O'zbekiston, 2011. 400-bet.

I.A.Karimov shoir haykali ochilishi marosimida so'zlagan nutqida «Bugun biz bobomiz ruhi oldida ta'zim bajo keltirar ekanmiz, undan avval va undan keyin o'tgan ulug' zotlarning ruhlari ham shod bo'ladi, deb umid qilamiz. O'z tarixi va ajdodlarini siylagan xalqning kelajagi albatta porloq bo'ladi. Ishonamizki, O'zbekistonimiz tez orada dunyo hamdo'stligi o'rtasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi», - deb to'g'ri e'tirof etgan edilar.¹ Buni Alisher Navoiydek buyuk shoirini e'zozlagan davlatimiz va xalqimizning dunyo miqyosida erishayotgan yutuqlari tasdiq etib turibdi.

Hozirgi davrdagi tub islohotlar har bir kishidan bilim, salohiyat, samarali mehnat, yuqori malaka, yuksak onglilik, ijodkorlik, jamiyat oldida ma'suliyatni his etishni talab qiladi. Bu muhim vazifalarni amalga oshirish, ma'naviy boy, barkamol shaxsni shakllantirish ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni izchil olib borishni taqozo etadi.

Ma'lumki, ma'naviyat - o'zlikni anglashdan boshlanadi. Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan olib borilayotgan davlat siyosatida ma'naviyatga eng muhim masala sifatida katta ahamiyat berib kelinmoqda. Davlat rahbarimizning aksariyat asarlarida mazkur masalaga asosiy e'tibor qaratilib, uning asosini tashkil etadigan adabiyotimiz ma'naviyatimizni yuksaltirishda alohida ahamiyat kasb etishi ko'p bora ta'kidlanadi. Ana Shu yuksak e'tibor natijasi sifatida respublikamiz mustaqilligining 18 yilligi arafasida nashrdan chiqqan «Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor» risolasi fikrimizning yaqqol dalilidir. Risolada «... adabiyot masalasi bu ma'naviyat masalasidir»² deb ta'kidlanadiki, bu xulosa naqadar to'g'ri va haqqoniy e'tirof etilganligini chuqur anglaymiz.

Ma'lumki, biz butun dunyoni global muammolar, inqirozlar qamrab olayotgan bir davrda yashamoqdamiz. Ana shu muammolarning oldini olish va ularni bartaraf etish, Shu asosda O'zbekistonning nurli kelajagini ta'min etish bugungi kunning dolzarb vazifasi bo'lmog'i lozim.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -Toshkent: O'zbekiston, 2011. 403-bet.

² Karimov I.A. Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. -Toshkent: O'zbekiston, 2009. 23-bet.

Prezidentimiz I.A.Karimov «... biz hozirdanoq taraqqiyotimizning inqirozdan keyingi davri haqida chuqur o'ylashimiz, bu borada uzoq muddatga mo'ljallangan dasturlar ishlab chiqish haqida bosh qotirishimiz kerak. Bu dastur iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik yangilash, mamlakatimizning yangi marralarini egallash uchun kuchli turtki beradigan va jahon bozorida raqobatdoshligini ta'minlaydigan zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish bo'yicha maqsadli loyihalarni o'zida mujassam etish darkor»¹, - degan edilar. Zero, bu dasturlarni amalga oshirishda yosh avlodning har jihatdan yetuk, bilimdon va ma'naviyati yuksak bo'lishi bugungi kunning muhim talabidir. Yoshlarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasida esa ma'naviyatimizning go'zal namunalari muhim o'rin tutadi.

Ma'naviy barkamollikka erishish insonni doim o'z yo'lidan adashmay borishida asosiy mexanizm vazifasini o'taydi. «Ma'naviyat - insonni ruhan poklash, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamni ichki dunyosini, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir»², - deya ma'naviyatga to'g'ri baho bergan edilar prezidentimiz I.A.Karimov.

Ma'naviyat - insonning qon-qoni, suyak-suyagiga yillar davomida ona suti, oila tarbiyasi, ajdodlar o'giti, Vatan tuyg'usi, bu hayotning ba'zida achchiq, ba'zida quvonchli saboqlari bilan qatra-qatra bo'lib singib boradi. Ayniqsa, tabiatga, odamlarga yaqinlik, doimo yaxshilikni o'ylab yashash, halol mehnat qilish, dunyoning tengsiz ne'mat va go'zalliklaridan bahramand bo'lish ma'naviyatga oziq beradi, uni kuchaytiradi.

Insoniyat tarixi ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyat va davlatning buyuk boyligi va kuch-qudrat manbai ekanini, bu hayotda ma'naviyatsiz hech qachon odamiylik va mehr-oqibat, baxt va saodat bo'lmasligini yaqqol tasdiqlaydi.

Yurtboshimiz «Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch» asarida shunday degan edilar: «... har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini, uning tarixi, o'ziga xos

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - Toshkent: O'zbekiston, 2009. 19-bet.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: O'zbekiston, 2008. 19-bet.

urf-odati va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi»¹. Darhaqiqat, ma'naviy merosimizning g'oyaviy-badiiy jihatdan barkamol namunalari yosh avlodning ong-u shuurini va ma'naviy olamini yuksaltirishda alohida ahamiyatga egadir.

Bugungi avlodning barkamol insonlar sifatida kamolga etishadi mumtoz adabiyotimizning, xususan, Alisher Navoiyning o'rni beqiyos. Ana boshi yurtboshimiz I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch», «Adabiyotga e'tibor - manaviyatga, kelajakka e'tibor» asarlarida mutafakkir shoirning o'zbek adabiyoti rivojiga qo'shgan ulkan hissasi yosh avlod tarbiyasidagi o'rni masalalariga alohida e'tibor beradilar. Xususan, «Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch» asarida shoir va uning ijodiga juda yuksak baho beradi: «O'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' zotlardan yana biri bu Alisher Navoiy bobomizdir...

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, mumtoz adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'ni-sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkori. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa. Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desa mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir»².

Inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ongu shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib kelishi hech kimga sir emas. Bu bebaho meros xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: O'zbekiston, 2008. 5-bet.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: O'zbekiston, 2008. 47-bet.

ma'naviyatini yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda qudratli ma'rifiy quroldir.

Ma'lumki, biron-bir xalq ma'naviyatiga xos qadriyatlarning boshqa xalqlar tomonidan tan olinishi ana shu xalq tarixiga nisbatan chuqur hurmat ifodasidir. Bunday e'tirof xalqning g'urur va iftixori, milliy o'zligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi. Keyingi paytlarda buyuk ajdodlarimizning so'nmas xotirasiga hurmat-ehtirom, ularning boy ilmiy merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish xorijiy ellarda ham ortib bormoqda. Buning tasdig'ini dunyoning turli mamlakatlarida ularning hayoti va faoliyati haqida e'lon qilinayotgan ilmiy, badiiy asarlar, ulug' ajdodlarimiz xotirasiga barpo etilayotgan yodgorliklar misolida ham ko'rish mumkin. Shular qatorida Belgiyada Ibn Sinoga, Litvada Mirzo Ulug'bekka, Moskva, Tokio va Baku shaharlarida Alisher Navoiy bobomizga, Misr poytaxti Qohira shahrida esa Ahmad Farg'oniy xotirasiga muhtasham haykallar o'rnatilgan.

Prezidentimiz xalqimizning asl tabiatida mavjud bo'lgan ana shunday ilmiy-ma'naviy salohiyat va fazilatlarni ta'kidlar ekanlar «Oqqan daryo oqaveradi» degan naqlni tilga oladilar¹. Darhaqiqat, barcha zamonlarda ham ilm-u ma'rifat va yuksak ma'naviyatga intilish xalqimizning go'zal fazilati bo'lib qolganligini, yuzlab alloma-yu shoirlarimiz xalqimiz dahosining o'lmas timsoliga aylanganligini ko'ramiz.

Xususan, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rahimbobo Mashrab kabi so'z san'atkorlarining ijodiy merosi yoshlarga ona-Vatanga, xalqqa cheksiz muhabbat, mehr-sahovat, vafo-sadoqat, mehnatsevarlik, rostgo'ylik kabi muhim fazilatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: O'zbekiston, 2008. 49-bet.

1.2. Navoiyning lirik merosi va uning ko'lam

Alisher Navoiy ulug' lirik shoirdir. Shoir asarlaridagi teran ma'nolar, hayotiy tasvir va go'zal tashbehlar, nafis va serbo'yoq so'zlar jozibasi, umuman, Navoiy qalamining sehrli kuchi asrlar osha o'z o'quvchilarining qalbini o'ziga rom etib keldi va rom etaveradi. U Sa'diy, Hofiz, Xisrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy kabi mashhur sharq lirik shoirlarining, Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Atoiy, Sakkokiy va Lutfiy kabi o'zbek dunyoviy adabiyoti namoyandalarining eng yaxshi adabiy traditsiyalarini davom ettirdi va rivojlantirdi, xalq poetik ijodiyotining g'oyaviy-badiiy boyliklaridan unumli foydalandi. Badiiy adabiyotning hayotga, jamiyat ehtiyojlariga xizmat qilishi uchun kurashgan Navoiy lirik poeziyaning mavzu doirasi, g'oyaviy motivlari va obrazlari sistemasini boyitdi, takomillashtirdi. Hassos shoir lirik turning xilma-xil janrlarida yozilgan she'rlarida insonning murakkab his-tuyg'usi va ruhiy kechinmalarini, hayot va tabiat lavhalarini g'oyat yuksak san'atkorlik mahorati bilan badiiy mujassamlashtirdi. O'zbek lirikasini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan Navoiy zullisonayn shoir sifatida fors-tojik tilidagi lirika xazinasiga ham muhim hissa qo'shdi, o'zbek, ozarbayjon, turkman, tojik va boshqa xalqlar lirik poeziyasining keyingi taraqqiyot bosqichlariga samarali ta'sir etdi. Navoiyning she'rlariga nazira bitish, muxammas bog'lash bir adabiy an'anaga aylandi.

Navoiy juda katta va boy lirik xazina yaratib qoldirdi. Bu lirik xazinaning asosini 45 ming misraga yaqin o'zbek tilidagi she'rlarini o'z ichiga olgan «Xazoyinul-maoniy» va 12 ming misradan ziyod tojik tilidagi 6 falsafiy qasidadan iborat «Sittai zaruriya» («Olti zaruriyat») hamda yil fasllari tasviriga bag'ishlangan «Fusuli arbaa» («To'rt fasl») qasidalari tashkil etadi. Bundan tashqari, Navoiyning dostonlarida lirik fragmentlar (lirik, muqaddima, lirik chekinish va lirik xotima), «Nazmul-javohir», «Munshaot», «Vaqfiya», «Muhokamatul-lug'atayn», «Mezonul-avzon» kabi asarlarida ko'pgina mustaqil bayt, fard, ruboiy, qit'a va boshqa janrlardagi she'riy durdonalar bor.

Alisher Navoiy maktab yoshidayoq badiiy adabiyot bilan shug'ullana boshlaydi. Dastlab boshqa shoirlarning asarlariga taqlid qilib, mashq tarzida lirik misralar bitgan Navoiy ko'p o'tmay mustaqil suratda qalam tebrata boshladi. Uning hayot voqealari haqidagi taassurotlari, his-tuyg'usi, fikr-o'yi, zavqi va didi lirik misralarda ifodalandi va yosh shoir xalq orasida shuhrat qozona boshladi. Bu haqda uning o'zi «Badoeiul-bidoya» («Badiiylik ibtidosi»)ning «Debocha»sida:

Ko'nglumda ne ma'ni o'lsa erdi paydo,
Til aylar edi nazi libosida ado,
Ul nazmga jonni qilibon xalq fido,
Solurlar edi gunbazi gardunga qado, -

deydi.

Adabiyot muxlislari Alisher Navoiydan devon tuzishni iltimos qilganlarida, u devon tuzish uchun hali vaqt erta, deb hisoblaydi. Navoiyning nihoyatda olijanob va kamtar kishi ekanligini bilgan muxlislari uning lirik asarlarini yig'ib devon tuza boshlaydilar. «... ammo xalq orasida, -deydi Navoiy «Badoye ul-bidoya»ning «Debocha»sida» - ming bayt, ikki ming bayt ortiq o'ksukroqkim o'zlari jam' qilib erdilar, bag'oyat mashhur bo'lib erdi!» Shunday qilib, Navoiy she'rlari 1465 yilda birinchi marta kitobxonlar tomonidan devon qilib tuzildi.

Shoir yangi-yangi asarlar yaratdi, mohir va ustoz so'z san'atkor bo'lib yetishdi. Uning she'rlarining shuhrati yanada kengroq yoyilib borar, kitobxonlarni maftun qilar va hofizlarning ovozigacha jo'r bo'lar edi. 1478-1479 yillar orasida Navoiy «Badoyiul-bidoya» devonini tuzadi. Bu shoirning o'zi tuzgan birinchi devon edi. «Badoyiul-bidoya» 842 she'rdan tashkil topgan bo'lib, shoir «ba'zi abyotekim xomroq va ba'zi g'azaliyotekim notamomroq erdi, kitobat mutaazzir, balki muhol ko'rin» gani uchun ularni ham devonga kiritadi.

1479-1483 yillar orasida Navoiy ikkinchi devoni «Navodir un-nihoya» («Behad nodirliklar»)ni tuzadi. Bu devon 693 she'rdan (628 g'azal, 3 mustazod, 3 tajri'band, 5 qit'a, 46 ruboiy, 1 lug'z, 6 muammo va tuyuqdan) tashkil topgan. «Navodir un-nihoya» Navoiy adabiy dahosining yangi va yirik bir mahsuli bo'ldi.

«Badoe' ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» Navoiyning lirik kulliyoti - «Xazoyin ul-maoniy»ning vujudga kelishiga katta va mustahkam zamin bo'lgan edi. Ijodini lirikadan boshlagan Navoiy qarilik ayyomiga qadar bu adabiy turdan yiroqlashmadi. U dostonlar, adabiy-biografik yoki ilmiy asrlar yaratish bilan band bo'lgan chog'larida ham lirik tur bilan shug'ullanar, yangi-yangi she'rlar bitar edi. Natijada ikki devondan tashqari juda ko'p yangi she'rlar to'planib qoladi, bu she'rlarning soni, Navoiyning ta'kidlashicha, avvalgi ikki devondagi she'rlaridan ko'proq edi, ularni to'plab devon qilish zarur edi, Navoiy Abdurahmon Jomiy bilan kengashadi, u barcha she'rlarni to'rt devon qilib tuzishni maslahat beradi. Bu maslahat Navoiyning rejalariga muvofiq keladi. Navoiy Jomiyning maslahatidan keyin zo'r g'ayrat bilan ishga kirishib, she'rlarini to'playdi, tahrir qiladi, Husayn Boyqaroning nazaridan o'tkazadi. Shu zaylda u 1491-1498 yillar orasida to'rt devonni o'z ichiga olgan mashhur lirik kulliyoti «Xazoyinul-maoniy» («Ma'nolar xazinasi»)ni tuzadi.

Navoiy yilning to'rt fasliga qiyos qilib, o'z umrini to'rt bosqichga: yoshlik, yigitlik, o'rta yoshlik va keksalikka bo'ladi, hamda bu bosqichlarning chegarasini belgilaydi: tufuliyat (yoshlik) - 7-8 yoshdan 20 yoshgacha, shabob (yigitlik) - 20 yoshdan 35 yoshgacha, kuxulat (o'rta yoshlik) - 35 yoshdan 45 yoshgacha va keksalik 45 yoshdan 60 yoshgacha. U «Xazoyin ul-maoniy»ning debochasida har bir devonini shu bosqichdan birining mahsuli deb ataydi va shunga muvofiq ularga maxsus nomlar qo'yadi. Chunonchi, uning debochada e'tirof etishicha, har bir devon shoir hayotining ma'lum bosqichidagi samarasi bo'lib, ular qat'iy xronologik chegara bilan ajratilgan va mazmun jihatidan ham bir-biridan farq qiladi.

Biroq ilmiy tadqiqotlar, xususan, Hamid Sulaymonning Navoiy lirikasi matni asosida olib borgan tekshirish ishlari «Xazoyin ul-maoniy» devonlari xronologiyasining nisbiy ekanligini, shoir hayotining turli davrlarida yaratgan she'rlarini devonlarga qat'iy bir xronologiya asosida emas, balki aralash holda taqsim qilganini ko'rsatadi.

To'rttala devonning hajmi bir biridan katta farq qilmaydi: birinchi devonda-840 she'r (11437 misra) ikkinchida - 759 she'r (10847 misra), uchinchida 740 she'r (10840 misra) va to'rtinchida-793 she'r (11776 misra) bor. Vaholanki, Navoiyning o'zi keksaligida ko'proq she'rlar bitganini, keyingi yozgan she'rlarining soni avvalgi ikki devonidagi she'rlar sonidan hiyla ziyod ekanini ta'kidlaydi. Devonlardagi she'rlarning janriga qarab taqsimlanishida ham ma'lum bir tartib va miqdorga rioya qilingan. «G'aroyib us-sig'ar» va «Navodirush-shabob»ga 8 janrdagi, «Badoye' ul-vasat» va «Favoyid ul-kibar»ga 9 janrdagi she'rlar kiritilgan, devonlarning yetakchi janri bo'lgan g'azallar esa bab-barovar taqsimlangan, har bir devonga 650 tadan g'azal kiritilgan va hokazo.

Bularning barchasi «Xazoyinul-maoniy» devonlarining xronologiyasi nisbiy va nomlanishi shartli ekanini ko'rsatadi. «Munshaot»dagi: «Burungi ikki devon ash'ori birla so'ngra aytilgonlarni qo'shib, tartib bila to'rtga ayrildi», - so'zlari ham shu mulohazani quvvatlaydi.

Navoiy devonlarining to'rt redaksiyasi asosida uning o'zbek tilidagi she'rlarining asl xronologiyasini belgilash mumkin. Adabiyot havaskorlari tomonidan 1465-1466 yillarda tuzilgan devon bir bosqichni tashkil etsa, «Badoyiul-bidoya»dagi yangi she'rlar ikkinchi bos ichni, «Navodirun-nihoya»dagi she'rlar uchinchi bosqichni va «Xazoyinul-maoniy»dagi avvalgi ikki devonda bo'lmagan she'rlar to'rtinchi bosqichni tashkil etadi. Adabiyotshunos Hamid Sulaymon shu usulda Navoiyning o'zbek tilidagi she'rlarining asl xronologiyasini, «Xazoyinul-maoniy» devonlaridagi she'rlarning nisbiy xronologiyasini belgilaydi.

Alisher Navoiy devon tuzish an'analariga, asosan, rioya qiladi. Biroq u to'rttala devonini ham she'riyatning yetakchi janri bo'lgan g'azallar bilan boshlab, bu an'analar doirasidan tashqari chiqdi.

Navoiy devonlari, uning boshqa asarlari kabi, adabiyot, san'at va ilm-fan ahllarining diqqat-e'tiborini tezda o'ziga jalb qiladi, kitobxonlar orasida shuhrat qozondi. Ma'lumotlar Navoiy devonlarining XV asrning o'zidayoq Movarounnahr va Xurosondagina emas, balki Eron, Ozarbayjon, Sinzyan, Hindiston, Misr,

Turkiya va boshqa mamlakatlarda ham keng tarqalganini, keyinchalik esa Yevropa va hatto Amerika kutubxonalari fondiga kirib borganini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy lirikasi o'rta asrlar o'zbek lirikasining eng yuksak bosqichini tashkil etadi. Ulug' shoir o'zigacha rivojlanib kelgan lirik she'riyatni mavzu, g'oya, vazn va badiiy uslub jihatlarini ulkan mehnat va mahorat bilan misli ko'rilmagan darajada takomillashtirdi.

Alisher Navoiy lirikasining mavzu doirasi juda keng. Navoiyshunoslikda shoir g'azallari uch guruhga bo'lib o'rganib kelinadi: oshiqona, orifona va rindona g'azallar. Shoir lirikasidagi eng yetakchi mavzu ishq-muhabbatdir. Sharq adabiyotida kuylanadigan ishq ikki turga ajraladi: 1. Haqiqiy ishq. 2. Majoziy ishq.

Haqiqiy ishq deganda, vujudi mutloqqa - Yaratganga, Haqqa, Ollohga bo'lgan muhabbat tushuniladi. Majoziy ishq deganda esa, insonga, borliqqa bo'lgan muhabbat anglashiladi. Majoz, shartli ravishda, biron-bir narsaning o'z - haqiqiy ma'nosi emas, balki boshqa biron narsaga ko'chgan-ko'chma ma'nosini bildiradi. Haqiqiy ishq Olloh muhabbati ekan, mana shu ishqning Olloh yaratgan mavjudotlarga, jumladan, insonga ko'chirilgan shakli majoziy ishq demakdir. Chunki tasavvuf dunyoqarashiga ko'ra, Olloh bu dunyo va undagi go'zal mavjudotni, ya'ni insonni o'z ishq hamda barkamolligining ramzi sifatida yaratgan. Ollohdagi bor fazilatlar U yaratgan mo'jizalarda mujassamlashgan. Demak, insondagi go'zallikni, insoniy muhabbatni kuylash majoziy ishqdir.

Mutafakkir Navoiy o'zining ishqqa falsafiy munosabatini quyidagicha bayon etadi:

Gar Navoiy yig'lasa, ishqing majoziydur dema,
Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.

Majozdin menga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatga bu tariqat zarur.

Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni nafy ulki behaqiqat zarur.

Navoiyning nuqtai nazaricha, insoniy muhabbat pok nazar bilan yondashilsa, u haqiqiy ishqning o'zginasidir. Navoiyning o'z e'tiroficha, majoziy ishqdan maqsad haqiqiy ishqni kuylashdir. Navoiy singari haqiqat ahli uchun maxsus yo'l edi. Demak, Navoiy asarlarida tasvirlangan insonga muhabbat zamirida Oллоhga muhabbat mujassamdir.

Alisher Navoiy lirikasida tabiat, jamiyat, vatan, komil inson, ma'naviyat, axloq sohalarining sanoqsiz muammolari chuqur badiiy tahlil etilgan.

Alisher Navoiy lirikasi – o'zbek mumtoz adabiyoti xazinasiga qo'shilgan beqiyos noyob durdonadir. Bu buyuk tafakkur sohibining badiiy yaratmalarisiz, nafaqat turkiy, balki boshqa qardosh xalqlar adabiyoti ravnaqini tasavvur yetish qiyin. Zero, ulug' shoir she'riy merosida o'ziga qadar yaratilgan Sharq mumtoz adabiyoti an'analarini davom ettiribgina qolmay, yangi badiiy timsollarga murojaat etish orqali mutafakkirona qarashlarini ifodalash bilan ularning mavzular ko'lamini boyitdi, inson ruhiyatining murakkab qirralarini san'atkorona tasvirlashga erishdi.

Mundoq muqattaotkim, men yig'mishman, erur

Har bir haqiqai xirad aylar uchun farog'.

Majmuin uyla kishvari anglaki, sathini,

Hikmat suyindin aylamishman qit'a-qit'a bog'.

Baytlardagi mazmun quyidagicha: men shunday qit'alar yozdimki, ularning har biri xotirjam yashash uchun bir aql bog'idir. Barchasini bir mamlakat sifatida tasavvur qilsang, ularning hududini hikmat suvidan sug'orib bo'lak-bo'lak bog' qildim. Alisher Navoiy qit'alarining barchasini bir mamlakatga o'xshatar ekan, qit'a so'zining lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib, ularni shu mamlakatdagi bo'lak-bo'lak bog'larga qiyoslaydi. Bu bog'lar hikmat suvi bilan sug'orilganligi bois insonlarning osoyishta umr kechirishlari uchun xizmat qiladi. Baytlarda keltirilgan "hikmat" so'zi alohida e'tiborga molikdir. U "bilim", "donolik", "falsafa", "sir", "ilohiy ilm", "mohiyat" singari ma'nolarni anglatadi. Bulardan tashqari, Qur'oni karim-Allohning hikmati, ilmi va sirlarining bayoni tarzida ham talqin qilinadi. Ayni paytda bu so'z Alisher Navoiy qit'alari xalqimiz milliy qadryatlarining

ajralmas bo'lagi sanalgan islom dining umumbashariy g'oyalari bilan sug'orilganligiga ishoradir. Zero, ulug' shoir devonlari tarkibidan hamd, na't yo'nalishidagi qit'alarining o'rin olganligi ham bu fikrni yanada quvvatlantiradi. Anglashiladiki, ilohiy mavzuda yozilgan qit'alar ulug' shoir devonlarida salmoqli mavqega ega. Alisher Navoiy zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida qit'alarida adolatli shoh, ota-ona hurmati, ilm – ma'rifatni egallash, yaxshi axloq egasi bo'lish, yomonlik va yomonlikdan uzoq bo'lish singari mavzularni yoritish orqali o'zining buyuk iste'dodini namayon qiladi.

Ishq-muhabbat ulug' shoir lirikasidagi eng serqirra ma'no-mohiyat kasb etuvchi mavzu sanaladi. Jumladan, insonni insonga, hayotda, tabiatda va Yaratuvchiga bo'lgan samimiy sevgisini ifodalagan she'rlar bu keng qamrovli mavzuning tayanch ustunidir. Alisher Navoiy qit'alarida bu tushuncha haqiqiy va majoziy ishq tarzida talqin qilish orqali mumkin bo'lgan yo'nalishda badiiy ifodasini topadi. Haqiqiy ishq insonning Allohga, majoziy ishq esa insonning insonga, hayotda, tabiatda va butun mulki borliqqa bo'lgan muhabbatidir. Ulug' shoir mavjudot olami ajoibotlari orasida ziddiyat emas, balki bog'liqlik, aloqadorlikni ko'radi. Ular bir-birini taqozo qiladi. Alisher Navoiyga xos bunday dunyoqarash uning qit'alaridan birida sarlavha vazifasini bajargan: “Majozdin maqsudi haqiqat yekani izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni yekanin padidor qilmoq”:

Majozdin manga maqsud yerur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat yerur.

Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni nafyi ulki, behaqiqat yerur.

Ishq-muhabbat inson-ma'naviy kamolotida hal etuvchi mavqega egadir. Alisher Navoiy ishq-muhabbat mavzuida qalam tebratar ekan, eng avvalo, dard ahli-oshiqlarga murojat qiladi:

Ey Navoiy, dardlig' nazmingni dard ahli bilur,
Dardsiz dog'i bo'lur oni o'qig'och ahli dard.

Alisher Navoiy lirikasida ishq va dard bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisini doimo taqozo qilib turuvchi tushinchalardir. Dard aslida inson vujudidagi xastalikni anglatsa-da, biroq u ijod va ishq olamida ijobiy ma'no kasb etadi. Shoir nazmidagi "ahli dard" esa aqlni hayratga solg'uvchi tuyg'ular tug'yonidan qalblarida uyg'ongan jo'shqin muhabbat bois ishq yo'lini ixtiyor etgan oshiqlardir. Ahli dard bu egizak tushincha pok niyatli oshiqning ma'naviy kamolotda, poklik olamiga yetaklovchi vosita sifatida ulug'lanadi:

Oshiq ani bilki, erur dardnok,
Ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngil rok.
O'zligidin ishq ani pok etib,
Balki fano o'tig'a xoshok etib.

Alisher Navoiy lirikasi haqsevarlik va insonsevarlik ta'limoti bo'lgan tasavvuf g'oyalariga o'zgacha jilo va sayqal berish bilan ravnaq topadi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondoshadigan bo'lsak, ulug' shoir baytlaridagi "o'zligidin ishq ani pok etmoq" – ishq vositasida oshiqning eng katta dushmani-nafsi ustidan g'olib kelishidir. "Fano o'tig'a xoshok bo'lmoq" – oshiqning eng ezgu maqsadining amalga oshishi, uning "Mashuqani azal visoliga vosil" bo'lishidir. Buning uchun "dardnok" oshiqning "ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngil rok" bo'lmog' zaruriy shart hisoblanadi. Poklik juda katta tushuncha. Tilni pok tutmoq - uni bema'ni gaplar uchun ishlatmaslik, g'iybat-tuhmatga berilmaslik. Ko'zni pok tutmoq – shubhali narsalardan saqlanish, ko'rish noravo bo'lgan nomahramlarga boqmaslik hisoblanadi. Ko'ngilni pok tutmoqlik esa-umuman ma'n qilingan jamiki narsalardan, istaklardan tiyilishdir. Ko'rinadiki, poklikni ixtiyor qilgan inson o'z haddi va haqqiga qanoat bilan yashamog'i zarur ekan.

Alisher Navoiy she'riy merosi ko'lamining kengligi, ayni chog'da rang barang mavzularni o'zida mujassamlashtirganligi bilan ahamiyatlidir. She'rda

hayotning barcha murakkabliklari haqida nozik ishoralarda badiiy fikr yuritish adabiy ijodga xos yetakchi xususiyat sanaladi. Shu ma'noda ulug' shoir she'riyatini u yashagan davrning betakror qomusi deyish mumkin. Unda shoir zamondoshlarining shavq – zavqi, tabassumi-yu qahqahasi, g'azabi-yu nafrati, ingrashi-yu dardli fig'oni, shirin hayollari-yu ezgu niyatlari, baxtli kunlari-yu musibati, to'y-u ta'ziyasi, xullas, murakkab ruhiy – maishiy olami, sertashvish hayoti sahifalari yorqin iz qoldirgan. Buyuk mutafakkir faoliyat ko'rsatgan zamonning ilmiy – badiiy saviyasi, tafakkur kengliklari, falsafasi, ijtimoiy–siyosiy, axloqiy–talimiy, ilohiy –irfoniy mezonlari uning she'riy merosida badiiy tajassumini topgan. Shu bois ulug' shoirning rangin she'riyati mohiyat - mazmuni bilan, shubhasizki, ma'nolar xazinasidir. Unda ishq – muhabbat mavzusi esa kichik she'riy asarlarining tayanch yo'nalishini tashkil etadi. Natijada uning oshiqona she'rlari bag'rida XV asr 2- yarmi hayotining ijtimoiy – siyosiy, ahloqiy – ta'limiy, ilohiy – irfoniy qarashlari go'zal badiiy ifodasini topadi va shunday kichik janrdagi asarlar mavzular olamining boyitilishiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Zamon va zamon ahliga munosabatni, qismatdan shikoyat g'oyalari bilan sug'orilgan ruboiylarni Alisher Navoiy lirikasida juda ko'plab uchratish mumkin:

Alisher Navoiy lirikasida hamd, na't, falsafiy – ma'rifiy, ijtimoiy – siyosiy, axloqiy – ta'limiy mavzular qalamga olinib, yangi – yangi badiiy obrazlar, timsol-u tamsillar vositasida yetakchi g'oyalarni o'quvchi shuuriga yuksak san'atkorlik bilan yetkazilishiga erishildi. Ulug' shoir ruboiylari, ayniqsa, ijodkor tajrimaiy holiga oid qaydlar hamda ijtimoiy ohanglarga juda ko'p murojat etilganligi bilan ahamiyatlidir. She'r qahramoni ijodkorning ruxiy-ma'naviy olami bilan olgani tufayli ularda qalamga olingan zamon va ahli zamonga munosabatdek dolzarb mavzular vositasida adibning hayoti bilan bog'liq ma'lum bir lavhalarga ishora etilganligini ilg'ash mumkin. Biroq bu ishoralarning ulug' shoir hayotining qaysi fasli bilan aloqadorligini aniqlash juda mushkil. Bunday holatlarda satrlardagi ba'zi so'zlarga tayanib, ma'lum bir taxminiy xulosani bayon qilish imkoniyati vujudga keladi.

Ollimda tabibi chorsozim ham yo'q,
Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo'q,
Telegramda anisi jongudozim ham yo'q,
Boshimda shahi bandanavozim ham yo'q.

Mazkur she'rda shoir o'zining tanholigining nafaqat mahbuba bilan bog'liq holda tasvirlaydi, balki u qismatidagi bu holatni ifodalash uchun "tabibi chorsoz" – she'r qahramonini shunday holatdan xalos etuvchi, dardiga davo topuvchi tabibning, "rafiqi dilnavoz" – kerakli paytda jonini qiynovchi, unga ozor beruvchi yoki huzur baxsh etuvchi yaqin kishining hamda "shahi bandanavoz" boshini silovchi, bechoraparvar shohning mavjud emasligidan shikoyat qiladi. Tabiiyki, aytilgan sifatlar ma'lum ma'noda mashuqaning fazilatlariga ham tegishlidir. Biroq asarda ifodalangan shoir holatidagi yakkalikning sabablaridan yana biri mavjud hayotiy voqelikdir. Ko'rinadiki, shoir o'z hasbi holi bilan aloqador fikrlarni zamon va ahli zamon bilan bog'liq tarzda ifodalaydi. Bu tabiiy hol, chunki she'r qahramonlari ham o'sha mavjud ijtimoiy hayot bilan birga nafas oladi, birga o'sha ijtimoiy-maishiy muhitda yashaydi.

Umuman, Alisher Navoiyning lirik merosi hajm jihatidan eng sermahsul, mavzu jihatidan nihoyatda rang- barangdir. Ularni chuqurroq o'rganish yosh avlodni har jihatdan komil insonlar sifatida kamol topishlarida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

1.3. Shoir lirikasida mavzularga ajratish tamoyillari

Alisher Navoiy ijodining ulug'vorligi avvalo undagi mavzular va g'oyalar olamining kengligi, rang-barangligi bilan bizni hayratga solidi. Unda o'z davrining biron muhim muammosi, o'sha davr hayotining biron tomoni yoritilmasdan qolmaganday. Buni biz, avvalo, «Xamsa» dostonlarida ko'ramiz. Garchi bu besh doston buyuk xamsanavislardan Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy an'analari izidan borib yaratilgan bo'lsa ham, lekin

xamsachilikni u turkey zaminga ko'chirib, xalqimiz tarixining, ma'naviy hayotining, orzu-umidlarining deyarlik barcha tomonarini an'anaviy syujetlar asosida va an'anaviy mazmunlarga katta yangiliklar kiritish orqali tasvirlab bera oldi. «Hayratul-abror»da Navoiy ushbu dostonni yaratishga kirishish munosabati bilan:

Forsi el topti xursandliq,
Turk dog'i tona barumandlik-

deb yozib, avvalo, o'z xalqining ma'naviy taraqqiyotini ko'zlab qalam tebratgan edi. Navoiy ikkinchi dostoniga qadim Eron hukmdori – Xusravni emas, balki o'zbek xalq og'zaki ijodining yorqin namoyandasi – Farhodni bosh qahramon qilib olish bilan yangi bir yo'lni tutgani diqqatga sazovor. Uchinchi dostonida Layli va Majnun sevgisi bilan bog'liq syujet ko'p-da o'zgartirilmagan bo'lsa-da, biroq bu dostoni to'g'risida Navoiy:

Chun forsi erdi nukta shavqi,
Ozroq edi anda turk zavqi¹,-

deb yozar ekan, bu asarni o'z xalqi ruhi va qarashlariga, ma'naviy dunyosidan kelib chiqib yozganini alohida ta'kidlagan:

Kim shuhrati chun jahonga to'lg'ay,
Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay.²

To'rtinchi dostonida garchi Navoiy qadimgi Eron hukmdori Bahrom Go'r haqida so'z yuritsa ham, ammo mohiyat e'tibori ila uning qiyofasida shoir ko'proq buyuk hukmdor Husayn Boyqaroni ko'zda tutgan, uning timsolini chizgan ediki,

¹ Alisher Navoiy. MAT. 9-jild. –T.: 1992. 311-bet.

² Osha asar. 311-bet.

bu to'g'rida Navoiy asar oxirida Bahromni tush ko'rgani, bu fikrni Bahrom nomidan aytgani o'ziga xos:

Borig'a garchi bor mushobahati,
Manga ko'proqdurur munosabati.

Navoiy bu dostonlari asosiga yangi mavzular va qahramonlarni olishi ham mumkin edi. Lekin u o'zbek adabiyotining Sharq adabiyoti an'alaridan uzoqdashishini istamagan. Umuman, bu masalalar, xususan, bu dostonlarning mavzuviy o'ziga xosliklari navoiyshunoslikda O.Sharafiddinov, S.Ayniy, Ye.E.Bertels, V.Zohidov, T.Jalolov, L.Qayumov, A.Abdugafurov, B.Vallxo'jaev, S.Erkinov, S.Narzullaeva, T.Ahmedov, S.Hasanov, M.Muhidainov va boshqalar tomonidan ko'pgina tadqiqotlar yaratilgan va yaxshi o'rganilgan.

Navoiyning boy lirik merosi va uning mavzuviy xususiyatlari yuzasidan ham navoiyshunoslarning bir necha avlodlari qiziqarli ilmiy tadqiqotlar olib borishmoqda. Bu sohada Oybek, Maqsud Shayxzoda, Uyg'un, H.Sulaymonov, A.Hayitmetov, Yo.Ishoqov, A.Rustamov, L.Abdugafurov, D.Salohiy, A.Mirzaev, Sh.Shomuhamedov, I.Haqqulov, J.Nagieva, B.Akramov, E.Shodiev, H.Jo'raev va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari va izlanishlari diqqatga sazovordir.

Navoiy ijodining mavzuviy jihatdan ham eng murakkab qismi – bu uning lirik ijodidir, - desak noto'g'ri bo'lmasa kerak, Navoiy qo'lga qalam olib, she'rlar yaratar ekan, boshqa Sharq shoirlariniki kabi uning bu she'rlari an'anaga ko'ra ishqiy mavzuda bo'lgan. Ishqni hamma o'zicha tushungan va talqin etgan.

Lekin Navoiy she'rlari orasida juda yoshligida, aniqroq qilib aytganda, maktab yoshida yaratgan bir she'ri ham bor. Shoir unda maktabdagi bir qiz o'rtog'i haqida hikoya qiladi. U boy xonadonning qizi bo'lib, Navoiy maktabga u bilan birga borib, birga qaytar, uni sevar va undan hech ajragisi kelmas ekan. U qiz shunday chiroyli, aqlli va odobli ekanki, uni hamma – oilasidagilar ham, maktabdagi muallimlari ham e'zozlar ekanlar. Maktabdan qaytayotganda, u qizning ketishiga ruxsat berishini so'rab domlasiga xat yozib kiritar ekan:

Qachon maktabda ul mohi muaddab-
Borur, o'z din borurlar ahli maktab.
Bo'lur lavhi zabarjad ahli hayron,-
Chu olur ilkiga lavhi muzahhab.
Degach abjad, boshig'a evrulurlar
Qamar birla quyosh ya'ni jadu ab.
Nechukkim maktab atfoli xurushi,
G'amidin xalq aro faryod: «Yo Rab!»
Muallim qullug'iga xat berurmen-
Gar ozod o'lsa ul sarvi shakarlab...
Navoiy ashkidin to shom anjum -
To'kar, -chiqqaymu deb ul sa'di kavkab¹.

Bu she'r an'anaviy uslubda yozilgan bo'lsa ham mazmunan hayot haqiqatiga juda yaqin. Binobarin, an'anaviy she'rlar orasida bu xil she'rlarning bo'lishi shuni qo'rsatadiki, Navoiy o'z ijodida an'anaviy she'rlar bilan bir qatorda hayotiy mavzularga qo'l ura boshlagan.

Shu bilan birga Navoiy juda ko'p she'r yozib, keyinchalik o'z she'rlaridan bir necha devonlar va to'plamlar ham tuzgan: «Badoe' ul- bidoya», «Navodir un-nihoya», «Xazoyin ul-maoniy», «Devoni Foniyy», «Sittai zaruriya», «Fusuli arbaa», «Nazm ul-javohir» va hokazo. Shu nom bilan atalgan she'riy majmualariga yozilgan debochalarida esa Navoiy o'zi ilk marta o'z she'rlarini ma'lum bir mavzular bo'yicha tasnif qilishga uringan. Hatto ba'zi zamondoshlari, jumladan uning asarlarini ko'chirish bilan maxsus shug'ullangan mashhur Abduljamil kotib uning she'rlari baytlaridan podshohlarga mo'ljallangan bir to'plam tuzib, unga «Tuhfatus-salotin» deb nom qo'ygan. Bu to'g'rida taniqli matnshunos olimimiz P.Shamsiev maxsus maqola ham yozgan edilar². Unda Navoiy g'azallaridan

1. Alisher Navoiy. MAT. 6-jild. –T.: 1990. 38-bet.

1. Shamsiyev P. O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar. – T.: 1986. 61-bet.

terilgan baytlar 45 tuhfa (qism)ga bo'lingan bo'lib, masalan, 41-tuhfa «Qarilar nasihatida», 43-tuhfa «Davron ahlining bevafofig'ida». 45-guhfa esa «Zamona dushvorlig'idan boda qutqorur ma'nida» deb atalgan. Bu xil mavzuviy tasnifning Navoiy she'riyatini o'rganishda hozir ham ahamiyati katta. Biz bu 43- va 45- tuhfalarga Navoiyning:

Vafo ahliga davrondin yetar javru jafo asru,
Jafosidin aning ozurdadur ahli vafo asru...

Topmadim ahli zamon ichra bir andoq hamdame,
Kim zamon osebidin bir-birga aytishsak g'ame,

kabi matlalar bilan boshlangan o'nlab g'azallarini ham kiritgan bo'lar edik.

Shu yo'nalishda ish olib borib, Navoiyning hajviy va hazil-mutoyiba mazmunidagi g'azallaridan, she'rlaridan alohida, tabiat fasllari – bahor, kuz, qish va yoz haqidagi, navro'z mavzuidagi she'rlaridan alohida bo'limlar tuzish mumkin. Navoiy she'rlarini bunday mavzular bo'yicha guruhlash, bizningcha, ularni maxsus o'rganish, ilmiy tadqiq etishni yengillashtiradi. Chunki bunday guruhlarga oid she'rlar an'anaviy ishqiy yoki rindona she'rlardan ma'lum darajada ajralib turadi.

Navoiyning she'riy merosini o'rganishdagi katta murakkablik va qiyinchilik esa uning ishqiy mavzudagi an'anaviy ruhda; yozilgan she'rlari bilan bog'liq. Chunki ular, avvalo, miqdor jihatidan ko'p bo'lsa, ikkinchidan ularda an'anaviy tasvir uslubi ustun. Xususan, Navoiyning bu xil she'rlari fors-tojik she'riyatining Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz, Jomiy kabi, o'zbek shoirlaridan esa Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoyi kabi buyuk ijodkorlar bilan ijodiy musobaqa usulida yozilgan. Buni Navoiyning o'zi ham inkor etmaydi. Masalan, bir g'azalida Navoiyning Sakkokiy haqida:

Navoiy nazm aro tig'i zamon o'yla surdiki,
Pichoq topmas uyottin o'zni o'lturmakka Sakkoki,-

deb yozgani bejiz emas («Sakkok»-arabchada «pichoqchi» degani).

Navoiy o'zining birinchi devoni - «Badoe' ul-bidoya»ga yozgan «Debocha»sida o'z she'rlarining mavzuvii xususiyatlari haqida so'zlar ekan, ularning katta qismi ishqiy va rindona yo'nalishda ekanini va bu mavzudagi she'rlarini o'z davrida xalq yaxshi qabul qilganini quyidagicha ta'riflaydi:

«Chun tab'i jibilliy salomatdin va jibillat zoti istiqomatdin oriy ermas erdi (ya'ni Xudo bergan shoirlik iste'dodim sog'lomlikdan va tabiatim barqarorlikdan xoliy emas edi), oshiqlik ko'chasidakim, g'arib holotg'a, g'oyat va xumorliq mahallasidakim, g'arib mushkilotg'a nihoyat yo'qturur, ishq xoh habib jamoli hayratidin va xoh firoq xazoni xor-xori iztiroridin har nav' ish yuzlansa erdi va mayda xoh mastliq ayshu tarabidin va xoh maxmurlik ranju taabidin va xoh mayfurush inoyatidin va xoh muhtasib shikoyatidin har amr voqe' bo'lsa erdi, - ul holg'a loyiq va ul xayolg'a muvofiq:

Ko'nglumda ne ma'ni o'lsa erdi paydo,
Til aylar edi nazm libosida ado.
Ul nazmg'a jonin qilibon xalq fido,
Solurlar edi gunbazi garduna sado.¹

Navoiy ijodidan, xususan uning she'riy merosidan yaxshi xabardor, shoir devonlarini bir necha bor oqqa ko'chirgan Abduljamil notib, «Tuhfatus-salotin» asarida bunday tasnif usulini davom ettirib, uining ishqiy g'azallarini bir necha mavzularga ajratgan. Olloh hamdi bilan bog'liq g'azallarni birinchi tuhfaga kiritgan. Bu majmua 408 baytdan iborat bo'lib, ikkinchi tuhfaning boshlanish qismiga munojot, tavhid, qazo va qadar, payg'ambar na'ti, faqr va fano, tavakkul,

¹ Alisher Navoiy. MAT. 1-jild. -T.: 1987. 13-bet.

tasavvuf, podshoh nasihati, xavos va avom nasihatiga oid she'rlarni kiritgan. Buning davomida esa ishqiy mavzu quyidagicha tasnif etilgan:

«Ishq xirqatida; dilbar jamoli hayratida; ishtiyoq izhorida; yor hayoli bilan suhbat tutqanda; mahbub ta'rifida; rashk va uzlatda; ishq sirri fosh bo'lg'onda; yor dushvorlig'ida; visol iltimosida; tazarru bila niyozda; yor uzrxohlig'ida; yor nomasidin masrur bo'lurda; yor nomasig'a javob bitmakda; visol shukrida; badmehr ma'shuq shikoyatida; vafo va tahammul burdborlig'ida; yordin ayrilg'onda; husn eli nasihatida; taassuf bayonida; yorning xastalig'ida; nosih man'ida; ma'shuq o'zga oshiqqa iltifot qilg'onida; dilbar xil'ati ta'rifida; yor safarida; vido qilur ma'nida; vusmau xattu xol ta'rifida; yor yog'lig'i (ro'moli) bila ashkin taskin berurda; yor shikoyatida...»¹ va hokazo.

Abuljamil kotib tomonidan ulug' shoir she'rlari mavzularini bunday mayda bo'laklarga bo'linishining asosiy sabablaridan biri shuki, bunda aytib o'tilgan har bir mavzuda Navoiy devonlarida bir-ikki emas, o'nlab she'rlar mavjud va ularning har biri originallikka da'vo qiladi va bunday da'vo o'rinlidir. Shuning uchun biz bundan buyon Navoiy devonlarini o'rganish va tadqiq etishda Abduljamil kotib aytgan yo'ldan borishimiz maqsadga muvofiq ko'rinadi. U boshlagan mavzuviiy tasnifni yanada rivojlantirish mumkin.

Shu bilan birga bu fikr Navoiyning faqat g'azallariga emas, uning boshqa turdagi she'rlariga ham tegishlidir. Shu yo'l bilan biz Navoiy she'rlarini umumiy yo'nalishda emas, aniq o'rganishga erishamiz. Masalan, Navoiy «Badoe' ul-bidoya» debochasida ruboiylarni «mufid ruboiyot – barcha latofatomiz» deb, qit alarini esa «nofe' muqattaot – barcha manfaatangiz» deb ta'riflagai edi. Shoirning har bir ruboiysi va qit'asini aniq o'rganish ularning an'anaviy xususiyatlarini ham, o'z davridagi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotga yaqin tomonlarini ham chuqur o'rganishni osonlashtiradi.

Navoiy «Bado'e ul-bidoya» debochasida ba'zi kitobxonlarning «she'r» deganda va «she'riy devon» deganda faqat ishqiy she'rlarni, tushunishlarini qattiq tanqid qilgan: «Na bir bukim, go'yiyo ba'zi el ash'or tahsilidin va devon

¹ Shamsiyev P. O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar. 66-bet.

takmilidin g'araz majoziy husnu jamo; tavsifi va maqsud zohiriy xatti xol ta'rifidin o'zga nima angmaydururlar».

Navoiy izohlashicha, she'riy devonlarning muhim bir qismink odatda, pand-nasihatga doir «mav'izatangiz» g'azal va baytlar tashkil etgan bo'lib, she'riyatni bu mavzuga oid asarlarsiz tasavvur etish qiyin. Navoiy yozadi:

«Devon topilg'aykim, anda ma'rifatimiz bir g'azal topilmag'ay va bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoe' mashaqqat tortilg'on bo'lgay».¹

Shunday mulohazalar bilan Navoiy ushbu birinchi devoniga va'z va nasihat yo'nalishidagi she'rlarini ham kiritganini ta'kidlaydi:

«Ul jihattin bu devonda hamdu na't va mav'izadin boshqa har sho'rangiz g'azaldinkim, istimo'i mahvashlarg'a mujibi sarkashlik va g'amkashlarg'a boisi mushavvashliq bo'lg'ay, biror-ikkiror nasihatoro va min'izatoso bayt irtikob qilindi...».²

Navoiy lirik merosining bir bo'lagini shoirning fors-tojik adabiyoti namoyandalaridan Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi buyuk ijodkorlarning she'rlariga tatabbular tashkil etadi. Fors-tojik adabiyoti tadqiqotchilari bu shoirlarning ijodiga ko'proq tasavvuf yo'nalishida yondashadilar. Binobarin, biz bu shoirlar ijodiga baho berishda tasavvufdan uzoqlashib ketmasligimiz, tasavvuf ta'limotining tarixiy nuqtai nazardan Navoiy ijodiga ijobiy ta'sirini to'g'ri kursatib berishga harakat qilmog'imiz kerak. Lekin shuni ham eslatib o'tmoqchimizki, Abduljamil kotibning «Tuhfatus-salotin»da tasavvuf mavzui «faqr va fano», «tasavvuf», «tavakkul» deb atalgan kichik guruhlarda aks ettirilgan, xolos.

Navoiy she'riy ijodining yana bir katta qismini uning diniy mavzudagi asarlari tashkil etadi, deyish mumkin. Navoiy ijodining yaqin o'tmishda eng kamsitilgan va kam o'rganilgan bu qismi uning «Xamsa» dostonlaridagi kirish qismlar, shoir o'zi qayd etganidek, uning devonlaridagi hamd va na't she'rlardan,

¹ O'sha kitob. 21-bet.

² Alisher Navoiy. MAT. 1-jild. 21-sahifa.

qolaversa, Payg'ambar hadislarini talqinidan iborat «Arbain», Hazrat Ali hikmatlari asosida bitilgan, 266 ruboiydan iborat «Nazmul-javohir» hamda Xoja Ahrori valiy iltimosiga ko'ra yozilgan «Sirojul-muslimin» kabi asarlaridan iborat. Bu asarlarning o'ziga xos muhim xususiyati shundan iboratki, ulardagi tayyor mazmun va g'oyalar Navoiy tomonidan badiiy ifodalanib, she'r shakliga solingan. Navoiy islom dunyosiga ma'lum va mavjud, imon va e'tiqodga, inson tarbiyasiga doir gaplarni chuqur samimiyat va e'tiqod bilan yangi shakl va iboralarda, she'riy zavq ila ifodalay olgan. Mapsalan, hadisi sharifning birida shunday deyilgan: «Sizlardan hech biringiz o'ziga ravo ko'rgan narsani birodariga ravo ko'rmaguncha, chin mo'min bo'la olmaydi». Bu fikr Navoiy tomonidan shunday ifodalangan:

Mo'min ermastur,-ul imondin
Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,

Toki qardoshiga ravo ko'rmas,
Har nekim o'ziga ravo ko'rgay.¹

Hazrat Ali hikmatlaridan birida «Ilm majlisi jannat bog'iga o'xshaydi», - deyilgan ekan. Bu fikrni Navoiy quyidagicha rivojlantirgan va she'riy sayqal bergan:

Kim olim esa, nuktadon barhaq de oni;
Gar bazm tuzar, bihishti mutlaq de oni.

Har kimsaki, yo'q ilm anga,-ahmoq de oni.
Majlisdaki ilm bo'lsa, uchmaq de oni².

¹ Alisher Navoiy. MAT. 16-jild. –T.: 2000. 262-bet.

² Alisher Navoiy. MAT. 15-jild. –T.: 1999. 173-bet.

Shu bir misolning o'zidan ham ko'rinib turibdiki, Navoiy bir hikmatni qaytadan jonlantirib, uning asosida badiiy jihatdan butunlay yangi bir asar yaratgan. Bu kabi asarlarning yaratilishi Navoiy ijodiyotini mavzular rang-barangligi e'tibori bilan cheksiz boyitgan va o'z davri ma'naviy hayotining ich-ichiga kirishga yo'l ochgan.

Navoiy ijodining mavzuviy jihatdan doimiy boyib borishida katta o'rin tutgan yana bir omil – bu uning she'rlarining o'z tarjimai holi, shaxsiyati bilan chambarchas bog'liq tomonlaridir. Bunday xususiyat uning she'rlarida, yuqorida aytib o'tganimizdek, bolalik chog'idanoq boshlangan. Bunga ko'p misollar keltirish mumkin. Masalan, uning yigitlik chog'ida, Abu Said hukmronlik davrida Hirotdan Samarqandga ketishi va u yerdan ustoz Said Hasan Ardasheriga she'riy maktub yo'llab, Hirotni tark etishi sabablarini bayon qilgani bunga eng yorqin misol bo'ladi. Qarigan vaqtida Hofiz Sheroziy an'anasini davom ettirib, uning soqiynoma janriga qo'l urishi, o'zbek tilida «Soqiynoma» yaratishi adabiyotimiz tarixidagi nodir hodisalardan biridir. «Favoyid ul-kibar» devonidan o'rin olgan bu asar 32 bo'lak, 229 baytdan iborat bo'lib, unda o'ziga eng qadrdon kishilarni esga olgan, ularga yana bir o'zining do'stlik tuyg'ularini bayon etgan.

Navoiy eng so'nggi she'rini Astraboddan qaytayotgan Husayn Boyqaroni kutib olish uchun chiqqan safari vaqtida yozgan va uni chopar orqali unga yuborgan. Ma'lumki, bu she'rni professor A. Hayitmetov Abdulmo'minxonning «Tomut-tavorix» asari qo'lyozmasidan topgan edi. Demak, Navoiy tarjimai holiga doir she'rlar uning lirik merosining hayotiy mazmunini yanada boyitgan.

Xulosa qilib aytganda, Navoiyning lirik merosini bundan buyon ma'lum bir mavzuviy qismlarga bo'lib o'rganish ular bo'yicha muayyan xulosalarga kelishni osonlashtiradi.

II bob. Navoiy lirikasida xolu xat tasviri

2.1. Navoiy lirikasi – yuksak badiiylik mezon

Navoiy lirikasida ishq asosiy mavzu bo'lganligi bois, undagi boshqa hamma fikr- xulosalarlar shu masala atrofida aylanadi. Demak, shoir ishq masalasini lirikada asosiy masala qilib qo'yadi, ishq haqidagi fikr-mulohazalarga, ishqiy kechinmalarga asosiy beradi. Navoiy lirikasi, uning taraqqiyotini esa ma'shuqa obrazisiz tasavvur qilish qiyin. Ma'shuqa obrazi asosiy lirik qahramon – oshiq obrazining hayot-mamot tayanchidir. Bu obrazning mohiyatini tushunasdan turib, oshiq obraziga to'g'ri baho berish mumkik emas.

Navoiy lirikasida ishqmavzusi boshda an'anaviy xarakterga ega bo'lganidan, oshiq va ma'shuqa obrazlari ham an'anaviy xarakterga ega edi. Navoiydan burungi va Navoiy davridagi hamma shoirlar, yuqorida aytib o'tilganidek, g'azal yozmoqchi bo'lsalar, albatta, ishq mavzusida yozishlari kerak edi. Yorning go'zalligini maqtash, uning bevafofigidan zorlanish, sevgilisiga sodiqlik g'azalning doimiy temasi bo'lib, adabiyotda avloddan-avlodga o'tib kelar edi. Navoiy ham o'z lirik ijodini, an'anaga ko'ra, xuddi shundan boshladi.

Navoiy lirikasidagi ma'shuqa obrazi tahlilida bosh va muhim masala bu obrazning real yoki real emasligi masalasidir. G'azalchilikda XII asrlargacha ham, xususan. Rudakiy she'riyatida tasvirlangan go'zal ayol real ayol ekanligi, g'azalning eng qadimgi izohlari shuni tasdiqlashi aytib o'tilgan edi. G'azal shaklining, avvalo, og'zaki xalq poeziyasi zaminidan o'sib chiqqani ham shu fikrni taqozo qiladi. O'zbek filologiyasining eng qadimgi yodgorligi bo'lgan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida (XI asr) ham biz tabiiy va hayot haqidagi realistik qo'shiqlar ichida sevgi mavzuidagi qo'shiqlarni uchratamiz.

Navoiy lirikasi ham g'oyaviy mazmuni jihatdan birinchi navbatda realistik xalq poeziyasiga yaqin turganligi yaqqol ko'rinadi. Lutfiy, Sakkokiy, Otoy, Amiriy lirikasi ham xalq poeziyasidan suv ichgan. Ammo Navoiy g'azallaridagi yor obrazining bu shoirlar tasvirlagan yor obrazidan printsiptial farqi bor. Ular o'z ijoddarida ishq tasvirida ko'p vaqt an'anaviy ramkalardan tashqariga chiqa

olmadilar. Navoiy esa, garchi o'z lirik ijodini an'anaviy ruhda boshlagan bo'lsa ham, bora-bora an'anaviy shakl va normalarni buzib, yor obrazi tasvirini ham mumkin qadar aniqlashtirishga, real hayotga yaqinlashtirishga intildi. Masalan, shoir bir o'rinda yor haqida yozadi:

Qayd aylarga junun ahlini bor ul ikki soch,
Har biri necha tugun, har tuguni necha quloch.

Turklarning qulidurmenki, nigorimning erur —
Qoshi turkona, qabog'i kengu ko'zi qiymoch.

Bunda o'zbek ayolining tashqi portreti juda real chizilgan: tugun-tugun qilib o'rilgan uzun-uzun ikki soch, turkona (sodda, to'g'ri) qosh, keng qovoq, qiymoch ko'z, millati turk. Shoir ma'shuqa tasvirida an'anviy-romantik yo'ldan borsa-da, lekin, uning ko'z o'ngichida ko'p vaqt oti boru o'zi yo'q narsa emas, real, dunyoviy ayol obrazi turdi. Shoir qog'ozga shu real ayol tasvirini chizishga intildi.

Aslida shoir yorni dunyodagi hamma jonli va jonsiz narsalardan yuqori qo'yadi. Chunki yor uning idealidir. Shuning uchun boshqacha bo'lishi mumkin ham emas. Shoir deydi:

Kimki oningdek malaksiymo, parivash yori bor,
Odamiy bo'lsa – pari birla malakdin ori bor.

Ya'ni: kimningki malak sifat, pariga o'xshash yori (shoir o'z sevgilisini ko'zda tutadi) bo'lsa, u - agar haqiqiy odam bo'lsa, - pari va malaklardan or qilishi kerak! Shoir fikricha, inson dunyoda eng go'zal mavjudotdir. Go'zallikda unga na parilar, na malaklar tenglashadi.

Navoiy lirikasidagi yor obrazining real, aniq mazmuni.uning tashqi va ichki qiyofalari tasvirida yana ham yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Navoiy yorini, xususan tashqi ko'rinishini, tashqi go'zalligini tasvirlashga o'z lirikasidan munosib o'rin beradi. Chunki yor, avvalo, o'zining tashqi go'zalligi bilan oshiqning sevgisiga muyassar bo'lgan. Shoir yor obrazining g'oyaviy mohiyatini uning tashqi

go'zalligi orqali ochishga intiladi. Yor obrazining birinchi o'ziga xos xususiyati va eng muhim tomoni uning go'zalligidir. Shu go'zallik yorning eng asosiy mazmunini tashkil etadi. Tashqi go'zallikni shakl deb oladigan bo'lsa, bu o'rinda shu shakl mazmunga aylanadi. Shoir go'zallikni keng va chuqur ma'noda tushunadi. Bu keng ma'noda, hayot go'zalligidir.

Lirikada ma'shuqa go'zalligini shoir ikki yo'l bilan: birinchidan, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, yor go'zalligini tasvirlashga bag'ishlangan maxsus g'azallar yozish yo'li bilan, ikkinchidan, lirik qahramon kechinmalarini tasvirlash, yorning u yoki bu sifatlari, belgilari, qiliqlarini va hokazolarini lirik qahramonga eslatish, uning xotirasida ma'shuqa obrazini gavdalantirish yo'li bilan izchil ocha bordi. Ma'shuqa obrazi Navoiy g'azallarida, xususan ikkinchi yo'l bilan ko'proq va ta'sirliroq ochilgan. Yorning tasviri oshiqning haroratli ichki kechinmalari tasviri bilan qo'shilgan o'rinlarda shoirning poetik tasvirdagi mahorati yanada avjiga chiqadi, o'quvchida alohida kuchli hissiyot uyg'otadi.

Navoiy ma'shuqa haqida gapirar ekan yoki uning obrazini qog'ozga tushirar ekan, uning ko'z o'ngida yoki tasavvurida doim ideal, husnda ko'zi ham orzu qilingandek, qoshi ham, qaddi ham, yuzi ham har tomonlama to'kis ayol turadi.

Bor aningdekkim kerak ul ko'zu, qodu, qadu yuz.

Oллоh-olлоh, kim ko'rubtur, husn bu yanglig' to'kuz;..

Shoir lirikasida yorning go'zalligi tobora aniqlashtirilib boriladi. Shoir jononning yuzini tasvirlashga o'zining behisob yaxshi go'zal misra va baytlarini bag'ishlagan. Ko'p vaqt shoir ma'shuqaning yuzini nurli narsaga: goh oyga, goh chiroqqa, goh quyoshga o'xshatadi. Bu o'xshatishlar, albatta, ma'lum darajada an'anaviy xarakterga ega. Chunki yorning yuzini oy yoki quyoshga o'xshatish Navoiygacha ham ma'lum edi. Lekin Navoiy chinakam novator shoir sifatida ish ko'ryb. buida u mumkin qadar yangilik qidiradi. Navoiy bu yuldan borib, goh an'anaviy obrazlarga jonlilik bag'ishlab, ularga yangi sayqal beradi, goh ularga butunlay yangi mazmun beradi, goho esa butunlay yangi tasviriy ifoda kashf etadi.

Lekin bu an'anaviy o'xshatishga shoir endi yangi mazmun bermoqda. Ma'shuqaning yuzi o'zidan shunday kuchli harorat va yorug'liq chiqaradiki, unga faqa quyosh va oshiq tor berishi mumkin. Bunday haroratga oshiqning quyosh kabi chidashining shunisi yaxshiki, uning ishq haroratda yanada pokroq bo'ladi, o'zi yanada toblanadi, chidamli bo'ladi. Jononning nurli yuzi kishidagi hamma ifloslik va yaramasliklarni kuydiruvchi, yaxshi xislatlarni tarbiyalovchi bir zo'r kuch sifatida tasvirlanmoqda.

Ulug' so'z san'atkori bo'lgan Navoiyning lirikasi, albatta, tasvirga boy. Masalan, yuzni yuqoridagidek tasvirlash unga xarakterli bo'lsa ham, ammo bundan boshqacha tipda tasvirlashlar ham oz emas. Masalan:

Navoiyg'a keraktur yor, gul bulbulg'a bo'lsunkim,
Yuzi ollinda gul, nazzora qildim, - xo'b emas oncha,

Navoiy bu o'rinda dabdabali o'xshatishdan qochib, yorning yuzini tabiat vujudga keltirgan nozik bir narsa - gulga o'xshatmoqchi bo'ladi, lekin bu ham uning ko'nglidagi muddao va his-fikrni ifodalay olmasligini anglaydi. Insonni gulga o'xshatish shoirga bachkana bir narsa bo'lib tuyuladi va bu taqqoslashda «er» obrazining asl mohiyati aks etmayotganligini ko'radi, Shuning uchun shoir gul yorning yuzi oldida unchalik go'zal emas, gul bulbulga bo'lsin, menga yorning o'zi kerak, degan xulosaga keladi. Yornn ta'riflash uchun bundan sifat topolmaydi. Uning nazarida yor shunday zotki, hech bir gul, uning o'rnini bosolmaydi. Shoirning ideali ham gul yoki boshqa bir narsa emas, insonning eng yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan xuddi shu yordir. Undagi oliy fazilatlarni oshiq boshqa hech qaysi narsadan topa olmaydi. Bunday holatarda Navoiy o'zining har qanday an'anaviylik va sun'iyliklardan qochishi bilan realistik tasvir yo'liga kiradi, ma'shuqa obrazini ancha real, ishonarli, tabiiy qilib gavdalandiradi.

Shoir ma'shuqa og'zini tasvirlashga kelganda uning kichikligini maqtaydi.; Oshiqning ko'zi shunday shunday o'tkirki eng kichik bir zarra ham undan yashirinib qololmaydi, lekin shunday o'tkir ko'z ma'shuqaning yuzyga tikilib, uning og'zini ko'rolmaydi:

Yuzung mehri ichinda, ko'z solib, og'zingni ko'rmasmen,—
Agarchi zarra xurshed ollida ko'zdin nihon erma.

Bu go'zalning kiprigini shoir xanjarga, goho yoy o'qiga, labini kishilarga tiriklik bag'ishlovchi obi hayotga yoki shirin suv oqadigan buloqqa, nafasini. hayotbaxsh Iso nafasiga o'xshatadi. yorning lablari tepasidagi yangi o'sib chiqayotgan tuklardan esa doim yoqimli hid kelib turadi. Uning tuklari (xat) ham, xoli ham, ko'zi ham, qoshi ham – qopqora. Chunki ularni oshiqning quyoshga o'xshash haroratli yuzi o'z issig'i bilan kuydirib, qoraytirib qo'ygan:

Qarodir xolu, xattu, ko'zu qoshishu, -
Magar borini kuydurmish quyoshing.

Shoir yorning labini qimmatli qizil tosh – la'lga ham o'xshatadi. Lekin bu o'xshatish Navoiy davrida ancha qoliplashib qolgan edi. Shuning uchun u yo'l-yo'lakay bunday qolip o'xshatishlarni inkor etib, original tasvirga intiladi. Qarang:

Uchuq labingda, emas reel inju la'l uzra, —
Qi bargi gul uza bir qatra bol emish, bildim.

Demak, yorning labi ustida uchuq ham bor. Bu uchuq, boshqa qolip shoirlar tasvirlagandek; la'l ustidagi bir dona injuga o'xshaydi. Shoir bunda labni la'lga emas, gul bargiga, uchuqni bir dona injuga emas, bir tomchi asalga o'xshatmoqda. Navoiy bu bilan tasvirda nihoyatda zo'r jonlilikka, tabiiylikka erishgan.

Yana boshqa bir g'azalida shoir yozadi:

Movi yog'liqdin qoshing, ey jong'a bedod etkuchi,
Ko'k bulutqa kirdi go'yo yangi oyning bir uchi

Go'zalning ingichka, nozik qoshining bir uchini boshiga yopingan havo rang ro'moli to'sib turibdi, Bu shoirga yangi chiqqan oyning bir uchi ko'k bulut ichiga kirib turganini eslatadi. Naqadar chiroyli o'xshatish!

Quyidagi matla' bilan boshlangan g'azalda esa shoir mahbubaning qoshini terganini, natijada uning qoshi yangi oyga o'xshab qolganini va buning oshiqqa etgan ta'sirini tasvirlaydi:

Qirqib erdi qoshin ul bodaparasti xudroy,
Toza chiqmish, ne ajab, gar desam oni yangi oy.

Navoiyning bunday satrlari XV asrdagi maishiy hayot, urf-odatlar haqidagi tasavvurimizni ma'lum darajada boyitadi.

Navoiy yorning beli, zulfi va la'li labi haqida:

Belingu zulfung xayolin sharh etarmen mo'-bamo',
Tashnadurmen la'linga to bordurur jonimda su..., -

deb yozar ekan, aslida shoir yorning faqat beli va zulfini emas, uning butun borlig'i, vujudini har bir mo'yigacha tasvirlashga harakat qiladi, u umr bo'yi ma'shuqaning faqat la'li labiga oshiq emas, balki yorning butun borlig'iga, sochidan tirnog'igacha oshiq. Shoir yorning qaddini ham ko'p qalamga oladi, uni, an'anaga ko'ra, sarvga yoki savsanga o'xshatadi. Ammo «Navodirush: shabob»dagi bir g'azalda bu haqda shunday original bayt bor:

Sarv chun usru biyik. savsan bag'oyat past edi,
Qomating xayrul umur oyinidin topti vasat,

Bundan shoir o'z ma'shuqasining bo'yini sarvga ham, savsanga ham o'xshatmoqchi emas, degan ma'no anglashiladi. Bunday o'xshatish uning nazarida g'ayri tabiiy. Chunki sarv juda novcha daraxt, savsan – past bo'yli o'symlik! Yor esa, hamma ishning o'rtachasi yaxshi deganlaridek, o'rta bo'yli. Navoiy qolip shartli an'anaviy tasvir va iboralardan uzoqlashganda, uning ziyrak aqli, o'tkir talanti shunday realistik tasvirlarni ixtiro qiladi, hayotning ichiga dadil kirib, uning xarakterli belgilarini topadi. Chindan ham hayotda ayollarning novcha yoki past bo'yli emas, o'rta bo'yli bo'lishi ko'p uchraydi va o'rta bo'yli bo'lishi go'zal ham.

Shoir ma'shuqaning ikki chekkasidagi tong shabadasidagi silkinayotgan ikki zulfini muzika chalinganda o'yinga tushayotgan ikki hind raqqosasiga o'xshatib tasvirlaydi.

Ikki zulfung to'lg'onur har dam sabo tahrikidin,
Ikki hindu nag'ma birla zohir etgandek usul.

Alisher Navoiy g'azaliyoti chuqur g'oyaviy mazmuni va go'zal badiiyati bilan asrlar davomida muxlislari qalbini hayratga solib kelmoqda. "Xazoyin ul-maoniy"dagi g'azallarni mutolaa qilar ekanmiz, uning tafakkur qudrati, shoir qo'llagan istioraviy-ramziy timsollar, tashbehu tamsillardan katta zavq olamiz.

Xususan, ma'shuqa, uning qoshi, ko'zi, kiprigi, sochi tasviri shoir g'azallarida alohida o'rin tutadi. Odatda, ma'shuqaning kipriklari nayzaga, nishtarga, o'q va paykonga qiyos qilinadi. Shoir g'azaliyotida ana shu tashbehlarning o'nlab navoiyona talqinlari yaratilgan.

O'qlaringdin jon toparmen, go'yiyo paykonlari
Su icharda g'o'ta topmish chashmai hayvon aro¹.

Odatda, o'q, nayza mo'ljalga olingan nishonni yo'q qilishga qaratilgan narsa, predmet ma'nosini anglatadi. Demak, o'qning o'ldirishi tabiiy. Lekin oshiq ma'shuqaning g'amza "o'q"laridan jon topadi, chunki yorning qayrilma kipriklari – paykonlari ko'z, ya'ni "chashmai hayvon oldiga suv ichish uchun borgan va tiriklik suviga sho'ng'igan holda qolib ketgan. "Navoiy asarlari lug'ati"da paykon so'ziga shunday ta'rif beriladi: 1) kamon o'qining uchi, o'q uchidagi "metall boshq"; 2) tikan – maj.kiprik². Obi hayotdan bahra olgan kipriklarning oshiqning jonini olishi emas, balki jon baxsh etishi nihoyatda o'rinli va asoslidir. Baytda tashbeh, tazod, istiora san'atlari orqali navoiyona go'zal lavha yaratilgan.

¹ Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. MAT. 20-jildlik, 3-jild. –Toshkent: Fan, 1987. –B.38. (Keyingi misollar shu nashrdan olinadi sahifalar qavs ichida beriladi.

² Navoiy asarlari lug'ati. –Fan, 1971. –B.90.

Vahki, har kiprigi bir nishtar erur zahrolud,
Garchi bor ul ikki nargisda shakarxob to'la.

Bu baytda ham ma'shuqaning kipriklari oshiqning jonini olishga yo'naltirilgan nishtar tarzida tasvirlanadi. Bu nishtar oddiy paykon emas, balki "zahrolud". Nishtar tibbiyotda yaralarni davolashda ishlatiladigan asbob ma'nosini ham anglatadi. Bu baytda nish ari yoki chayonning nayzasi ma'nosida qo'llanilgan. Shoir oshiq qalbini tilka-pora qiluvchi ma'shuqa kipriklarini zaharli nayzaga o'xshatmoqda. Shoir hayratda: yorning shirin uyqu to'la ikki nargis ko'zlari atrofida saf tortgan kipriklari nahot shu darajada "zahrolud!" Bu bayt ham tashbeh, tazod, istiora, tanosub kabi san'atlar bilan ziynatlangan.

Quyidagi baytda esa shoir tashbeh va tamsil san'ati orqali go'zal badiiy lavha yaratadi:

O'qlaring ko'ngluma tushgach, kuydi ham ko'z, ham badan,
Kim, kuyar ho'lu quruq chun nayistonga tushti o't.

Birinchi misrada oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan: ma'shuqaning g'amza o'qi oshiq ko'ngliga o't solgach, bu o'tning taftidan uning ko'zi ham, badani ham kuyib ketdi. Oshiqning ruhiy kechinmalarini yorqinroq ifodalash uchun shoir ikkinchi misrada tamsil san'atida foydalanadi. Ya'ni, nayshakarzorga o't ketsa, ho'lu quruq barobar kuyib bitadi.

Tilar kipriklaringni zor ko'nglum,
Bo'lur bulbul yeri doim tikanda.

Yuqoridagi baytda ham tamsil san'ati qo'llangan. Ma'shuqaning g'amza o'qlari oshiq qalbiga bir umr sanchilib, uni tilka-pora qilsa ham, u shunga mushtoq. Ma'shuqaning vasliga yetish yo'lida chekilgan azobu iztiroblar oshiq uchun hech narsa emas. Bu holat bulbulning tikan ustida o'tirib, tongacha nola-yu afg'on qilib, g'unchaning ochilishini kutishiga tamsil qilingan.

Ko'ngulning mazraikim novakingdin bo'ldi yuz xirman,
Boshoq termak uchun kelgay magar Farhod ila Majnun.

Novak – kamonning o'qi, majoziy ma'noda ma'shuqa kiprigidir. Ma'shuqa g'amza o'qlarini oshiq ko'ngliga yo'llayverganligi uchun ko'ngul ekinzori son-sanoqsiz “novak”lar bilan qoplanganki, ular “yuz xirman”dir. Kiprikni boshoqqa qiyoslar ekan, shoir ular o'rtasidagi shakliy o'xshashlikka asoslanadi. Ya'ni, kipriklar ko'zning har ikki tomonida saf tortgan. Boshoqning har ikki tomonida esa kiprikka o'xshash nayzalari mavjud. Shoir “ko'ngul mazrai”da “yuz xirman” bo'lgan boshoqlarni terishga Farhodu Majnunlarni chorlar ekan, talmeh va mubolag'a san'ati orqali o'zining dard va iztiroblari ularnikidan ming chandon ortiq ekanligini ifoda etmoqda.

Umuman, shoir g'azaliyotidagi kiprik tasviri, birinchidan, ma'shuqaning nozu istig'nosi, jafakorligi, iltifotsizligi kabi sifatlarini ochishga, ikkinchidan, oshiqning ruhiy kechinmalarini, dard va iztiroblarini yorqin tasvirlashga xizmat qilgan.

Alisher Navoiy g'azaliyoti chuqur g'oyaviy mazmuni va go'zal badiiyati bilan asrlar davomida muxlislari qalbini hayratga solib kelmoqda. “Xazoyin ul-maoniy”dagi g'azallarni mutolaa qilar ekanmiz, uning tafakkur qudrati, shoir qo'llagan istioraviy-ramziy timsollar, tashbehu tamsillardan katta zavq olamiz.

Xususan, ma'shuqa, uning qoshi, ko'zi, kiprigi, labi, sochi tasviri shoir g'azallarida alohida o'rin tutadi. Quyida biz shoirning ma'shuqa kiprigi va labi bilan bog'liq baytlariga e'tibor qaratamiz.

Odatda, ma'shuqaning kipriklari nayzaga, nishtarga, o'q va paykonga qiyos qilinadi. Shoir g'azaliyotida ana shu tashbehlarning o'nlab navoiyona talqinlari yaratilgan.

O'qlaringdin jon toparmen, go'yiyo paykonlari
Su icharda g'o'ta topmish chashmai hayvon aro.

Odatda, o'q, nayza mo'ljalga olingan nishonni yo'q qilishga qaratilgan narsa, predmet ma'nosini anglatadi. Demak, o'qning o'ldirishi tabiiy. Lekin oshiq ma'shuqaning g'amza "o'q"laridan jon topadi, chunki yorning qayrilma kipriklari – paykonlari ko'z, ya'ni "chashmai hayvon oldiga suv ichish uchun borgan va tiriklik suviga sho'ng'igan holda qolib ketgan. "Navoiy asarlari lug'ati"da paykon so'ziga shunday ta'rif beriladi: 1.Kamon o'qining uchi, o'q uchidagi "metall boshq". 2.Tikan. 3. Maj.kiprik (4,497). Obi hayotdan bahra olgan kipriklarning oshiqning jonini olishi emas, balki jon baxsh etishi nihoyatda o'rinli va asoslidir. Baytda tashbeh, tazod, istiora san'atlari orqali navoiyona go'zal lavha yaratilgan.

Vahki, har kiprigi bir nishtar erur zahrolud,
Garchi bor ul ikki nargisda shakarxob to'la.

Bu baytda ham ma'shuqaning kipriklari oshiqning jonini olishga yo'naltirilgan nishtar tarzida tasvirlanadi. Bu nishtar oddiy paykon emas, balki "zahrolud". Nishtar tibbiyotda yaralarni davolashda ishlatiladigan asbob ma'nosini ham anglatadi. Bu baytda shoir oshiq qalbini tilka-pora qiluvchi ma'shuqa kipriklarini zaharli nayzaga o'xshatmoqda. Shoir hayratda: yorning shirin uyqu to'la ikki nargis ko'zlari atrofida saf tortgan kipriklari nahot shu darajada "zahrolud!" Bu bayt ham tashbeh, tazod, istiora, tanosub kabi san'atlar bilan ziynatlangan.

Quyidagi baytda esa shoir tashbeh va tamsil san'ati orqali go'zal badiiy lavha yaratadi:

O'qlaring ko'ngluma tushgach, kuydi ham ko'z, ham badan,
Kim, kuyar ho'lu quruq chun nayistonga tushti o't.

Birinchi misrada oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan: ma'shuqaning g'amza o'qi oshiq ko'ngliga o't solgach, bu o'tning taftidan uning ko'zi ham, badani ham kuyib ketdi. Oshiqning ruhiy kechinmalarini yorqinroq ifodalash

uchun shoir ikkinchi misrada tamsil san'atidan foydalanadi. Ya'ni, nayshakarzorga o't ketsa, ho'lu quruq barobar kuyib bitadi.

Tilar kipriklaringni zor ko'nglum,
Bo'lur bulbul yeri doim tikanda.

Yuqoridagi baytda ham tamsil san'ati qo'llangan. Ma'shuqaning g'amza o'qlari oshiq qalbiga bir umr sanchilib, uni tilka-pora qilsa ham, u shunga mushtoq. Ma'shuqaning vasliga yetish yo'lida chekilgan azobu iztiroblar oshiq uchun hech narsa emas. Bu holat bulbulning tikan ustida o'tirib, tongacha nola-yu afg'on qilib, g'unchaning ochilishini kutishiga tamsil qilingan.

Ko'ngulning mazraikim novakingdin bo'ldi yuz xirman,
Boshqoq termak uchun kelgay magar Farhod ila Majnun.

Novak – kamonning o'qi, majoziy ma'noda ma'shuqa kiprigidir. Ma'shuqa g'amza o'qlarini oshiq ko'ngliga yo'llayverganligi uchun ko'ngul ekinzori son-sanoqsiz “novak”lar bilan qoplanganki, ular “yuz xirman”dir. Kiprikni boshqoqqa qiyoslar ekan, shoir ular o'rtasidagi shakliy o'xshashlikka asoslanadi. Ya'ni, kipriklar ko'zning har ikki tomonida saf tortgan. Boshqoqning har ikki tomonida esa kiprikka o'xshash nayzalari mavjud. Shoir “ko'ngul mazrai”da “yuz xirman” bo'lgan boshqoqlarni terishga Farhodu Majnunlarni chorlar ekan, talmeh va mubolag'a san'ati orqali o'zining dard va iztiroblari ularnikidan ming chandon ortiq ekanligini ifoda etmoqda.

Umuman, shoir g'azaliyotidagi kiprik tasviri, birinchidan, ma'shuqaning nozu istig'nosi, jafakorligi, iltifotsizligi kabi sifatlarini ochishga, ikkinchidan, oshiqning ruhiy kechinmalarini, dard va iztiroblarini yorqin tasvirlashga xizmat qilgan.

Mumtoz she'riyatda ma'shuqa og'zining nihoyatda kichkinaligi va lablarining bejirimligi hamda qip-qizilligi go'zallik mezonlaridan sanalgan. Quyidagi baytga e'tibor qilaylik:

Lab aro og'zing chuchuk til birla go'yo anglasam,
Shahdlig' neshi birla gul bargini teshmish ari.

Alisher Navoiy ma'shuqaning kichkina og'zi va unga mutanosib tarzda bejirim lablarini o'ziga xos san'atkorlik bilan tavsif etadi. Ya'ni, ma'shuqaning lablari ikki gul yaprog'i kabi qip-qizil va nihoyatda go'zal. Uning og'zi esa haddan tashqari kichkina, go'yo gul yaproqlarini ari nayzalari bilan teshib qo'ygandek.

Quyidagi baytda ma'shuqaning shirin labi tufayli oshiq ko'nglidagi iztiroblar obrazli tarzda o'z ifodasini topgan:

Ey, ko'ngulda shahdi la'ling hasratidan yuz teshuk,
Har teshukdur shahd zanburi uyi yanglig' chuchuk.

Ma'shuqaning shirin labi hasratida oshiq ko'ngli "yuz teshuk", ya'ni ilma-teshik bo'lgan. Shoir bu holati minglab teshikchalari asal bilan qoplangan asarlari uyiga tamsil qilinmoqda. Ko'rinadiki, yorning asaldek shirin lablari tufayli oshiq qalbida kechgan tuyg'ular shirin, ham iztirobli. Bu o'rinda shoir tashbeh va tamsil san'atlaridan o'rinli foydalangan.

Olloh-Olloh, turfadur bukim, ikki jonbaxsh lab,
Ikki yon ma'lumu, ermas o'rtada ma'lum og'iz.

Bu qanday mo'jizaki, ma'shuqaning jonbaxsh yuzlari ayonu, uning nuqtadek og'zi ma'lum emas, ya'ni nihoyatda kichkinaligidan uning bor- yo'qligi bilinmaydi. Shoir bu baytda tafrit san'ati orqali go'zal mubolag'ali tasvir yaratadi. Shuningdek, shoir mukarrar san'atidan ham o'rinli foydalangan.

Ma'lumki, ma'shuqaning labi Iso (Masih) ning nafasiga tashbeh qilinadi. Chunki Iso (Masih) ning nafasi o'likka jon bag'ishlaydi. Ma'shuqa zulmu sitamlari bilan har damda oshiqni "o'ldiradi." Uning pista og'zidek bejirim, asalari nayzasi bilan teshilgan nuqtadek kichkina og'zi, atirgul yaprog'i kabi juftlashgan qip-qizil lablarining xayoli oshiqqa jon bag'ishlaydi, uni hayotga qaytaradi. Ma'shuqa labi jon bag'ishlovchi ekan, bunda "lab" va "jon"ning bir-biri bilan jonajonligi anglashiladi:

Har labi o'lganni tirguzmakda, jono, jon erur,
Bu jihatdin bir-birisi birla jonajon erur.

Umuman, shoir g'azallarini mutolaa qilar ekanmiz, baytlardagi chuqur ma'nolardan, go'zal obrazli ifoda va lavhalardan, mohirona qo'llangan she'riy san'atlar jilosidan hayratlanamiz, shoir dahosiga ta'zim qilamiz.

2.2. Xolu xat tasviri bilan bog'liq baytlar

Ma'lumki, Sharqda badiiy so'zning nufuzi nihoyatda baland bo'lgan – favqulodda tashbehlar, kutilmagan iboralar, nafis lutflar, nozik qochirimlar juda qadrlangan, badiiy kashfiyot darajasidagi she'r va baytlar tildan-tilga, kitobdan-kitobga ko'chib yurgan. Jumladan, Shayx Sa'diyning bir bayti hatto Olloh taologa xush kelib, farishtalar orqali unga nur to'la tabakdar yo'llagani rivoyat qilinadi. Shohu amirlar o'zlariga yoqqan bir she'r yo bayt uchun shoirlarning og'zini duru javohirga to'ldirganlari haqida rivoyatlar saqlanib qolgan. Xo'ja Hofizning Samarqandu Buxoroni bir go'zalning xoliga bag'ishlab yuborgan bayti avval Amir Temurning qahri, keyin mehriga sazovor bo'lgani barchaga ma'lum. Atoyining mashhur:

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur, –

misralari hali-hanuz kishini hayrat va hayajonga solib keladi. Yosh Alisherning birgina baytiga o'z davrining malik ul-kalomi bo'lgan Lutfiy butun devonini almashmoqchi bo'lgan. Imora degan shoirning «Mahbubam o'qiyotgan paytida misralar qatidan chiqib, lablaridan o'pib olish uchun o'z g'azalimning ichiga bekinib olishni istayman» mazmunidagi baytini bir davrada eshitgan mashhur tariqat piri Abusaid Abulxayr shartta o'rnidan turib, uning ziyoratiga yo'l olgan. Ko'rinadiki, qadimdan g'azallarni sharhlash va talqin masalalariga e'tibor katta bo'lgan.

Taniqli adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori Nusratullo Jumaxo'ja Navoiy ijodi misolida zamonaviy g'azal talqinlarini shartli ravishda uch turga ajratadi: 1. Ommaviy talqin. 2. Ilmiy talqin. 3. Qomusiy talqin. Uningcha, «g'azalga oid ilmiy ma'lumotlarni ommaga ma'qul va tushunarli shaklga solib taqdim etish ommaviy talqinning xos fazilati» bo'lsa, ilmiy tahlilda «g'azalning obrazlar tizimi, ko'pma'nolilik xususiyatlari, falsafiy asoslari, kompozitsion mumtozligi... badiiyatiga doir muammolar»ni keng tekshirish bilan birga, «shoirning ijodxonasiga chuqurroq nazar solish, g'azalning takomil bosqichlarini ham yoritish muhimdir». Qomusiy talqin esa «o'zida usluban ommaviylikni, mazmunan va mohiyatan ilmiylikni mujassamlashtirmog'i, ommaviy va ilmiy talqinlarda mavjud zarur ma'lumotlarni ixcham shaklda qamrab olmog'i kerak»¹.

Ushbu tasnifdan kelib chiqsa, keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallanganligi jihatidan mazkur to'plamdagi baytu g'azallar sharhini, ilmiylik va ommaviylik omuxta bo'lib ketganligi jihatidan ilmiy-ommabop talqin deyish mumkin. Chunki bu sharhlarda muallifning asosiy fikri va g'oyasi, baytu g'azallarining ma'no qirralarini ochib berishga ko'proq e'tibor qaratildi.

Bir xil mavzu-mundarijadagi, yagona obraz va timsollar qo'llangan baytlar Alisher Navoiy g'azaliyotida ko'p uchraydi.

Lekin ular zinhor-bazinhor bir-birini takrorlamaydi. Uning mushtarak mavzudagi baytlarini bir yerga jamlab, qiyosan tahlil qilsangiz, ulug' shoir

¹ Jumaxo'ja N. Satrlar silsilasidagi sehr. –T.: O'qituvchi, 1996. 5-7-bet.

muayyan bir fikrni bir baytida tezis sifatida tashlab, keyingi baytlarda uning ko'plab ma'no qirralarini birma-bir ochib borganiga guvoh bo'lasiz. Chunonchi, biri ikkinchisida ifodalangan fikrni tushunishga turtki beradi, ikkinchisi uchinchisini to'ldiradi, uchinchisi to'rtinchisini rivojlantiradi, beshinchisi oldingi to'rttasida ifodalangan fikrga xulosa yasaydi va hokazo. Shu tariqa, shoirning bir mavzu, yagona obrazlar asosidagi baytlari u yoki bu masaladagi qarashlarini yaxlit tizim sifatida tushunish va tadqiq etish imkoniyatini yaratadi.

Alisher Navoiy nafaqat badiiylik qonuniyatlari, balki muayyan ilmiy-mantiqiy kontsepsiya asosida ish ko'rgan mutafakkirga o'xshaydi: unda shoirlik va olimlik xususiyatlari ajoyib bir tarzda omuxtalashib ketgan. Bu holni uning she'riyatida ham fikrlarini yaxlit tizim sifatida shakllantirishi, bosqichma-bosqich rivojlantirishi va oxirida xulosa qilishida ko'ramiz.

Navoiyning timsolu tashbehlar olami bepoyon: ulardan bir nechtasini bilib olib, bemalol shoir ijod bog'ini sayr etaman degan kishi qattiq yanglishadi. Chunki uning har bir asarida yangidan-yangi obrazu timsolu istilohyaarga duch kelasiz. Tushunarsiz so'zlar silsilasi ham sira kamaymaydi – ilgari sira uchratmagan so'zlarni uchrataverasiz. Binobarin, Navoiyning badiiy olamini kashf etish uchun uning bir-ikki asarini mutolaa qilish kifoya emas, balki bir butun ijodi bilan tanish bo'lish taqozo etiladi. O'shanda shoirning u yoki bu fikri nafaqat bayt yoki g'azallar doirasida, balki boshqa asarlarida ham davom ettirilgani va rivojlantirilgani, yangidan-yangi qirralari bilan boyitilganiga ishonch hosil qilasiz. Jumladan, g'azallardagi ayrim fikrlarning kalitini «Xamsa» yoki «Mahbub ul-qulub»dan topib hayron bo'lasiz.

O'z-o'zidan, durdona asarlarning sharhu talqinlari ko'p bo'ladi. Ularning aksariyati muallifning hatto yetti uxlab tushiga kirmagan bo'lishi mumkin. Holbuki, matn o'shanday talqinlarga ham imkon berishi bilan betakror. Ayni jihatdan Sharqda Abulmaoniy – Ma'nolar otasi sifatida dong taratgan Mirzo Abdulqodir Bedil bilan bog'liq bir rivoyat diqqatchga sazovor.

Ma'lumki, bizda bedilxonlik davralari mashhur bo'lgan – ularda shoir she'rlari o'qilib, keng sharhlangan, turli ma'no qirralari ochib berilgan. Shoir

she'rlaridagi qavat-qavat ma'no qatlamlarini tushuntirib beradigan qilni qirq yoradigan bedilxonlar yetishib chiqqan. Ana shunday bedilxonlik davralaridan birida zukko bedilxonlardan biri shoir bir she'rining to'qson to'qqizta ma'nosini aytib, hammani qoyil qoldirgan. Lekin kechasi tushiga Bedil kirib, o'sha she'rning yuzinchi ma'nosini aytib bergan ekan.

Ko'pincha muallif ko'zda tutgan asosiy ma'no ana shu yuzinchi ma'no bo'ladi. Qolgan to'qson to'qqiztasi shoir muxlislari va tadqiqotchilarining tasavvuru taxayyul asosidagi turli sharhu talqinlari hisoblanadi.

Rivoyatdan kelib chiqadigan yana bir ibratli jihat shundaki, olimlarimiz ko'pincha u yoki bu asarning to'qson to'qqiztalab ma'nosini izlab topadilaru asl ma'noga – yuzinchi ma'noga yetib borolmaydilar. Holbuki, asl maqsad o'sha – yuzinchi ma'no.

Navoiy ayrim g'azal va ruboiylarining ham bir necha olimlar tomonidan amalga oshirilgan, ba'zida bir-biriga o'xshamaydigan sharhu talqinlari mavjud. Lekin ularning barchasi shoirning badiiyat olamiga chuqurroq kirishga, asarlarini butun ma'no qirralari bilan teran va har tomonlama keng idrok etishga imkon yaratadi. Shu ma'noda shoirning xolu xat tasviriga bag'ishlangan baytlarni tahlil qilish xarakterlidir. Xsysan, shoirning quyidagi baytiga e'tibor qilaylik:

Xolu xating xayolidin, ey sarvi gul'uzor,

Gohe ko'zumga xol tushuptur, gahe g'ubor.

Oshiq sarv qadli, gul yuzli yoriga murojaat qilar ekan, mayin tukchalar bilan qoplanganlabing ustidagi qora xolingni xayolimga keltirsam, ko'zumga goh xol, goh g'ubor tushadi, deydi. Ko'zga xoltushishining boisi shundaki, fizik qonuniyatlarga ko'ra, inson narsalarni kuzatganda, ko'zdan chiqqan nur o'sha predmetga tegib sinadi va yana ko'z qorachig'iga qaytadi. Natijada, ko'z qorachig'ida o'sha narsaning aksi paydo bo'ladi, ya'ni inson ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Endi xolning shakli dumaloq, rangi qora ekanligini nazarda tutsak, ko'z qorachig'ining shakli va rangi bilan uyg'unligini hisobga olsak, tasvirdagi, tashbehdagi mutanosiblikning haddi a'losiga etkazilganligining guvohi bo'lamiz. Ko'zga g'ubor tushishining sababi esa shundaki, ma'shuqaning labi

ustidagi mayin tukchalar bilan ko'zga soya(g'ubor) tashlab turgan kipriklar o'rtasida mutanosiblik mavjud: lab ustidagi tukchalar orasidagi qora xol – atrofida kipriklar saf tortgan ko'z ichidagi qorqchiq(gavhar)! Naqadar hayotiy tashbeh, hayratda qolarli lavha!

Bilol – islom tarixidagi birinchi muezzin. Asli habashistonlik qora tanli qul bo'lib, Makkada islomni birinchilar qatorida qabul qilganlardan. Baland, shirali va ta'sirchan ovozga ega bo'lgani uchun Madinada ilk bor ommaviy namoz o'qish joriy qilinganda u azon aytib, musulmonlarni namozga chorlagan va bir nechayil davomida Muhammad alayhissalomga muazzinlik qilgan.

Payg'ambardan naql qilishlaricha, u kishi Bilolning rangi qiyomatda jannat hurlariga xol qilib beriladi, deb lutf etgan ekanlar.”Qissasi Rabg'uziy”da keltirilishicha, Olloh taolo jannat hurlarini yaratgan kundan buyon ular o'zlariga zeb beradilar – bu pardoz- andoz qiyomat kunida adog'iga etadi. Lekin xollari bo'lmaganligi uchun husnu jamollari kemptik bo'lib turadi. O'shanda Bilolning rangini nuqta- nuqta ularga ulashib beradilar – har biriga bittadan xol tegadi va shu bilan ko'rku chiroylari mukammal bo'ladi. Shuning uchun ham Sharq mumtoz she'riyatida Bilol obrazi mahbubaning xoli bilan birga qo'llanishiga ko'p duch kelamiz. Chunonchi, mana bu baytda mahbubaning labi ustidagi qora xolini Navoiy jannatdagi kavsar bulog'I qirg'og'ida o'tirgan Bilolga qiyos qiladi:

Ravzada kavsar qirog'inda xayol ettim Bilol,
Yuz aro lab, lab yza shabrang xolingni ko'rub.

Mazmuni: “Yuzing aro labing, labing uzra tunday qora xolingni jannatda kavsar bulog'I qirg'og'ida o'tirgan Bilol deb xayol qildim”.

Quyidagi baytda esa mahbubaning qoshini Ka'ba toqiga, xolini esa Bilolga nisbat beradi:

Qoshingda xolning ovozasin eshitmish edim,
Bu Ka'ba toqiyu ul bir Bilol emish- bildim.

Navoiy quyidagi baytda ham favqulodda timsolu tashbehlar asosida hayratda qolarli go'zal lavha yaratadi:

Xizriy xatingning ajab yo'q sabzu xurram bo'lmog'i,
Lab- balab chunki suv berur chashmai hayvon ango.

Mazmuni: "Sening Xizrday abadiy hayot nishonasi bo'lgan tuklaringning yashnab turishi ajab emas, chunki hayot buiog'I uni tiriklik suvi bilan sug'orib turibdi" Ma'lumki, mumtoz adabiyotda Xizr timsolining yashillik va obi hayot ramzi sifatidagi xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratiladi. Yuqoridagi baytda ham uning shu xususiyatlari nazarda tutilgan va talmeh san'atining ajoyib namunasi yaratilgan..

2.3. Xolu xat tasviri bilan bog'liq g'azallar

Ma'lumki, Qur'oniy mavzular ifodasi va payg'ambarlar bilan bog'liq qissalarning badiiy talqinlari Sharq mumtoz so'z san'atida keng o'rin tutadi. Shoirilar talmeh san'ati vositasida ularga aloqador voqealarga ishora qilganlar. Ilmi bade'da talmeh aynan mashhur shaxs, voqea, kitob, hikmatli so'zga ishora qilish, shu orqali aytilmoqchi bo'lgan fikrni muxtasar aylash barobarida, uni chuqurlashtirish ma'nosini bildiradi. Mumtoz she'riyatda Nuh, Ibrohim, Ya'qub, Yusuf, Xizr, Ayyub, Muso, Ilyos, Dovud, Sulaymon, Iso, Muhammad kabi payg'ambarlar nomi, ular bilan bog'liq voqealarning badiiy talqinlariga ko'p duch kelamiz. Navoiyning quyidagi g'azalida ham ikki mashhur payg'ambar – Xizr va Masih radif qilib olingan, demakki, asosiy urg'u ularga tushgan:

Ey, xatu la'ling qoshida munfail Xizru Masih,
Ne yoshunmoqdur, gar ermaslar xijil Xizru Masih.

Xat labingg'a muttasildur, lab yuzunggakim, erur
Obi hayvonu quyoshg'a muttasil Xizru Masih.

Uylakim, Xizru Masih ollida sabza birla su,
Xattingu la'ling qoshida uyla, bil, Xizru Masih.

Chun Masihoso labingdin Xizr umri kasb o'lur,
Bo'lsalar andin, ajab yo'q, munfail Xizru Masih.

Lablaringdindur Masihu Xizrga nutqu hayot –
Kim, emishlar ishlariga mustaqil Xizru Masih.

Sabzai xat ko'rguzub, jonbaxsh labdin so'z degach,
Bo'ldilar ul hayrat ichra muzmahil Xizru Masih.

O'ldi hajridin Navoiy, tushsalar bu hajr aro,
Tong yo'q, o'lmoq bu sarodin muntaqil Xizru Masih.

Xizr – zulmat qa'ridagi obi hayot – tiriklik suvini izlab topgan va undan ichib, abadiy hayotga noil bo'lgan payg'ambar sifatida ko'pgina xalqlar adabiyotida uchraydi. U odamlarni mushkul ahvoldan qutqaradigan, ularga yordam beradigan, maqsadga olib boradigan to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi xaloskor siymosida tasvirlanadi, oshiqlar homiysi hisoblanadi. Masalan, shoirning «Farhod va Shirin» dostonida Ajdaho va Ahrimanni yengib, temir paykarni mahv etish sari borayotgan Farhodga Xizr yo'liqib: «Kelibturmen sanga bo'lmoqqa hodiy», – deydi va bu yo'lda unga rahnamolik qiladi. Najmiddin Komilovning yozishicha, «aslida u ulug' maqsad sari tavajjuh etgan Farhodga g'aybdan kelgan madaddir»¹.

O'zbek xalq og'zaki ijodida esa u «odamlarga yaxshilik qiluvchi ezgu homiy, cho'lda yoki dengizda adashganlarga yo'l ko'rsatuvchi g'aroyib inson,

¹ Komilov H. Tasavvuf. 206-bet.

ekinga mo'l hosil baxsh etuvchi mo''jizakor qudrat sohibi, baxt va davlat ato qiladigan ezgu pir, epik qahramonlarning doimiy hamrohi sifatida tasvirlanadi»¹.

Alisher Navoiy «Tarixi anbiyo va hukamo» asarida ma'lumot berishicha, Tangri taolo Xizrga ilmi ladunni ato etgan bo'lib, hayvon suvi deganda shu narsaga ishora qilinadi. Laduniy ilmga sa'y-harakat bilan yetib bo'lmaydi, u Olloh tomonidan o'zi xohlagan bandasiga beriluvchi ilohiy ilmdir. Ma'lum bo'ladiki, Xizrning abadiy hayot sohibi ekanligi ham aslida uning ilohiy ilmlar sohibi bo'lganligi bilan izohlanadi.

Xizr umrin tilarlar ahli xirad,
Yor vaslidurur hayoti abad.

Shoir aytmoqchiki, aql sohiblari Xizr umrini orzu qiladilar. Bu bilan faqat uzun umrgagina ega bo'lish mumkin. Chinakam abadiy hayot esa yor vasliga yetib, u bilan birga bo'lishdadir.

«Qisasi Rabg'uziy»da yozilishicha: «Xizr ma'nisi yashil bo'lur. Qayu tosh uza Xizr alayhissalom o'ltursa, ul tosh yasharur erdi. Aning uchun Xizr ataldi. Aymishlar: qayu yerda o'ltursa, ul yer ko'karur erdi... Mangu suyin ichib, tirik qoldi...»².

Aslida mangulik suviga Iskandar Zulqarnayn intilgan. U abadiy yashash ilinjida zulmat mamlakatidagi obi hayotni izlab yo'lga tushadi. Unga Xizr va Ilyos hamrohlik qiladilar. Iskandarning amriga ko'ra yo'lda ular ajraladilar – Iskandar o'zining yosh pahlavonlari bilan bir yo'ldan, Xizr va Ilyos boshqa yo'ldan ketadilar.

Ikki payg'ambar bir yerga yetganda suvga duch keladilar. Xizr yo'lda yeyish uchun olgan balig'ini suvga tashlagan edi – u tirilib suzib ketadi.

Mangulik suvi – shu, – deydi Xizr va ikkalalari undan ichadilar.

¹ Nurmanov F.I. Xizr obrazining genezisi va uning o'zbek fol'kloridagi talqini. NDA. –T.: 2007, 21-bet.

² Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. 2-kitob. –T.: Yozuvchi, 1991. 68-bet.

Iskandarning yo'lida bir tog' uchraydi – unda ikki qush yunon tilida so'zlashar edilar. Ular Iskandarga:

Sen behuda zahmat chekib yuribsan – sen izlagan narsa Xizr va Ilyosga muyassar bo'ldi, – deydilar. – Endi dunyoni egallasang ham, baribir o'lim muqarrar.

Mangulik suvidan ichganlari uchun ham Xizr va Ilyos alayhissalom «qiyomatg'a tegi o'lmaslar. Xizr daryolarda yurur, Ilyos sahrolarda – yo'ldin ozg'anlarga yo'l ko'rguzurlar»¹. Navoiy ta'biri bilan aytganda, suv va quruqlikdagi, ya'ni butun olamdagi nochor ahvolda qolganlarga madadkorlik qiladilar. Yarim dunyoni egallagan Iskandar esa barcha qatori o'ldi-ketdi.

Iso Masih (Iisus Xristos) – Qur'onda zikri kelgan payg'ambar. Unga Injil nozil qilingan. Bani Isroil qavmini hidoyatga da'vat etish uchun Olloh uni payg'ambarlikka saylagan. O'zidan keyin Ahmad (ya'ni, Muhammad) nomli bir payg'ambar chiqishi bashoratini yetkazgan. U atrofiga 12 shogird – havoriylarni to'plab, o'z ta'limotini targ'ib etgan. «Qur'onda yana ta'kidlanishicha, Iso alayhissalomni dushmanlari o'ldirishmagan, u chormix etib qatl qilinmagan, bu hodisa ular ko'ziga ko'ringan, xolos. Aslida Iso alayhissalom tiriklayin osmonga ko'tarilgan va qiyomat kuni arafasida yer yuzida yana paydo bo'ladi»². «Tarixi anbiyo va hukamo» asarida yozilishicha, qiyomat qoyim bo'lib, Mahdiy zaminda adolat o'rnatish uchun o'zini oshkor qilganida Iso Masih ham yerga tushib, Dajjolni halok qilib, o'z qavmini Muhammad alayhissalom diniga da'vat etadi.

Mumtoz adabiyotda ma'shuqaning jonbaxsh labini – obi hayotga, labi atrofidagi mayin tuklar, ya'ni xatini – obi hayot tegrasini qoplagan maysaga, qora sochlarini – obi hayot yashirin zulmatga o'xshatish bir an'ana tusini olgan. Iso Masihning qo'li tekkan – silagan o'likka jon kirishi uchun ham unga al-masih – silovchi laqabi berilgan. Sharq she'riyatida jonbaxsh nafasi oshig'iga hayot bag'ishlaydigan ma'shuqa o'likni tiriltiradigan Iso Masihga nisbat beriladi. Alisher

¹ Qissasi Rabg'uziy. 2-kitob. 68-bet.

² Islom. Ensiklopediya. –T.: 2004, 126-bet.

Navoiyning ushbu g'azali Xizr va Iso alayhissalom hamda ular bilan bog'liq ana shu voqealar, tushunchalar asosiga kurilgan.

Ey, xatu la'ling qoshida munfail Xizru Masih,
Ne yoshunmoqdur, gar ermaslar xijil Xizru Masih.

«Ey, sening xatu la'ling qoshida Xizr bilan Iso Masih ham hijolatda. Agar ular bu xattu la'l oldida o'zlarini ojiz hisoblamaganlarida sira yashirinarmidilar?»

Bu yerda bir necha she'riy san'atlar qo'llangan.

Birinchidan, ma'shuqaning xati – Xizr topgan obi hayot chashmasi atrofidagi maysaga, labi – Masihning o'likka jon ato etuvchi nafasiga o'xshatilmoqda. Ma'shuqaning xati o'zining mayin va nafisligi, terib qo'yilganday bir tekisligi, yangi chiqqani – navqironligi bilan obi hayot chashmasi tegrasidagi maysadan go'zal bo'lsa, labi oshiqqa jon bag'ishlashi jihatidan Masih nafasidan o'tkir.

Ikkinchidan, xat va la'l so'zlarini ketma-ket keltirib, keyin ularga tegishli ravishda Xizr va Masih nomlarining zikr etilishi bilan laffu nashr san'ati ishlatilgan. Bu – yig'ish va yoyish degani: shoir avval narsalarni ketma-ket sanaydi-da, keyin ularning sifatlari yoki ularga xos xususiyatlarni keltiradi. Baytda xatning – Xizrga, la'ling – Masihga nisbati bor: xat –Xizr topgan obi hayot chashmasini eslatga, la'l – o'zining jonbaxshligi bilan Masihga daxldor. «Badoe' ul-bidoya»dagi shu xil radifli yana bir g'azalida shoirning o'zi oydinlik kiritib ketganidek, «xatu jonbaxsh la'lingdin nishon Xizru Masih» (5, 80).

Uchinchidan, bu yerda husni ta'lil san'ati qo'llanmoqda: u chiroyli dalil keltirish bo'lib, shoirlar o'z fikrlarini badiiy go'zal shaklda ifodalash uchun bu san'atga murojaat qiladilar. Bunda keltirilgan dalil ifodalangan fikrning haqiqiy sababi bo'lmay, shoirlar lutf yuzasidan uni vaj' qilib ko'rsatadilar. Baytda Navoiy Xizr va Iso payg'ambarning el ko'zidan pinhonligi – birining abadiy hayot suvini izlab yer qa'riga kirib, ikkinchisining qiyomat kunida qaytib kelish uchun ko'kka

chiqib ketganiga ularning ma'shuqa xati va la'lidan uyalganlarini sabab qilib ko'rsatmoqda.

To'rtinchidan, xuddi shu yerda tazod – o'zaro bir-biriga zid narsa, tushuncha, holat, voqea va boshqalarni yonma-yon keltirish san'atini ham ko'ramiz: biri – yerda, ikkinchisi – osmonda bo'lgan ikki Payg'ambar – Xizr va Isoning bir-biriga muqoyasa qilinishi buning yorqin namunasidir.

Xat labingg'a muttasildur, lab yuzunggakim, erur
Obi hayvonu quyoshga muttasil Xizru Masih.

«Xat labingga yaqinu lab yuzingga tutash bo'lgani kabi Xizr obi hayvon (obi hayot)gayu Masih quyoshga yaqin».

Bu yerda ma'shuqaning labi – obi hayot chashmasiga, xati – uning tegrasidagi maysalarga, yuzi – quyoshga o'xshatilmoqda. Shuningdek, avval obi hayvonu quyosh, keyin Xizru Masihning zikr etilishi bilan laffu nashr san'ati davom etgan: yer ostini makon tutgan Xizr – obi hayot chashmasiga, ko'kka chiqib yashiringan Masih esa – quyoshga yaqin. Obi hayvon bilan quyosh esa o'zaro zidligi jihatidan tazod san'atini hosil qiladi. Obi hayvon – zulmatda, yerning ostida, quyosh – yorug' olamda, osmonda. Iso alayhissalom maqom tutgan to'rtinchi osmon Quyosh burjida bo'lib, ular o'rtasidagi yaqinlik va bog'liqlik sababi shunda.

Uylakim, Xizru Masih ollida sabza birla su,
Xattingu la'ling qoshida uyla, bil, Xizru Masih.

«Xizru Masih oldida maysa bilan suv qanday bo'lsa, xattu la'ling oldida Xizru Masihni ham shunday deb tasavvur qil».

Baytda, birinchidan, maysa bilan suvning ahamiyati Xizr alayhissalom va Iso Masihning oldida qanchalik bo'lsa, ma'shuqa xatu la'lining qoshida Xizru Masih ham shunchalik ahamiyatga ega, deb tashbeh qilinmoqda. Ma'lum

bo'ladiki, ushbu bayt (umuman, g'azal) tasavvufiy mazmunga ega. Aks holda, ma'shuqaning xattula'li Olloh payg'ambarlaridan ustun qo'yilmas edi.

Ikkinchidan, birinchi misraning boshi va ikkinchisining oxirida Xizru Masih nomlarini takrorlash bilan shoir takror san'atini ko'llagan.

Uchinchidan, laff va nashr san'ati ham davom etadi: Xizrning – sabza (maysaga), o'z navbatida, sabzaning – xatga, Masihning – suv (hayot suvi)ga, suvning – labga nisbati bor.

Chun Masihoso labingdin Xizr umri kasb o'lur,
Bo'lsalar andin, ajab yo'q, munfail Xizru Masih.

«Masih kabi labing bag'ishlagan Xizrniki kabi abadiy umrdan Xizru Masih xijolat bo'lsalar, ajab emas».

Bu yerda ma'shuqaning labi jon bag'ishlashda Masihdan ustunligi, u bag'ishlagan abadiy hayot esa Xizrnikidan ham afzal ekanligi ta'kidlanmoqda. Bunday qudratga faqat ilohiy mahbubagina qodir.

Lablaringdindur Masihu Xizrg'a nutqu hayot –
Kim, emishlar ishlariga mustaqil Xizru Masih.

«Masihga jonbaxsh nutqu Xizrga abadiy hayot bag'ishlagan aslida sensan, ularning mustaqil ish yuritishlariga sabab shu».

Bu ta'kidlar g'azalning ilohiy mahbubaga bag'ishlangani na so'fiyona mazmunga ega ekanini yana bir karra tasdiqlaydi. Zero, lab – tasavvuf istilohida ma'naviyat olamidani anbiyoga malaklar vositasida, avliyoga esa ilhom orqali nozil bo'ladigan kalomni bildiradi. Pirning ilohiy ma'rifatga kon so'zi va uning mazmuni ham ko'zda tutiladi.

Albatta, tashbeh, tazod, laffu nashr san'atlari bu baytning ham badiiyatini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Sabzai xat ko'rguzub, jonbaxsh labdin so'z degach,
Bo'ldilar ul hayrat ichra muzmahil Xizru Masih.

«Mahbuba sabzai xattini ko'rsatib, jonbaxsh labi orqali so'z aytgach, Xizr bilan Masih hayrat ichra mahv bo'ldilar».

Bu baytda endi xat va lab o'z sifatleri bilan kelgan: xat – maysaday, lab – jonbaxsh.

O'ldi hajridin Navoiy, tushsalar bu hajr aro,
Tong yo'q, o'lmoq bu sarodin muntaqil Xizru Masih.

«Navoiy (ta'rifi keltirilgan yorning) hajridan o'ldi. Xizr bilan Masih ham undan ayriliqda qolsalar, bu o'tkinchi dunyoda o'lishlari ajab emas».

Ma'lumki, tasavvuf falsafasiga ko'ra, inson azalda o'z Yaratuvchisi bilan bir butun bo'lgan-u, bu dunyoga kelish bilan undan ajralgan. Endi u yana bir umr uning vasliga yetish, u bilan birga bo'lishga intiladi. Lekin bu nafsni yengish va ruhni yuksaltirishdan iborat uzoq va mashaqqatli yo'lki, bu yo'lda insonning juda og'ir imtihonlar, sinovlarni boshidan o'tkazishiga to'g'ri keladi. Ollohga ruhiy-ma'naviy jihatdan yaqin bo'lgan payg'ambarlarning ahvoli ayni jihatdan oddiy bandalarnikidan ko'ra afzaldir. Shuning uchun ham Navoiy Xizr bilan Masih Parvardigoridan ayrilib, bu o'tkinchi dunyoda ayriliq domida qolganlarida edi, men kabi hijron balosiga chidolmay o'lsalar, ajab emas, deydi.

Albatta, Alisher Navoiyni mutasavvif shoirga chiqarib, uning barcha asarlaridan ham so'fiyona mazmun qidirish balki to'g'ri emas. Lekin keltirilgan barcha izoh va talqinlar ushbu g'azalning tasavvufiy asosga qurilganidan dalolat beradi. Chunki ma'shuqa ta'rifda payg'ambarlardan ustun qo'yildimi, bilingki, bu yerda so'z o'z-o'zidan ilohiy mahbuba, ya'ni Olloh to'g'risida boradi, zero, dunyo go'zali islomiy adabiyotda Ollohnin payg'ambaridan ustun qo'yilmaydi.

X U L O S A

1. Alisher Navoiy ulkan lirik shoirdir. Shoir lirikasi o'zbek she'riyatining eng yuksak bosqichini tashkil etadi. Ulug' shoir o'zigacha rivojlanib kelgan lirik she'riyatni mavzu va g'oyalar ko'lami, timsollar tizimi, vazn va uslub jihatlarini misli ko'rilmagan darajada takomillashtirdi.

2. Shoir juda katta va boy lirik xazina yaratib qoldirdi. Bu lirik xazinaning asosini 45 ming misraga yaqin o'zbek tilidagi she'rlarini o'z ichiga olgan "Xazoyin ul- maoniy" va 12 ming misradan ziyod tojik tilidagi she'rlaridan iborat "Devoni Foni" tashkil etadi. Bundan tashqari, "Nazmul javohir", "Arba'in", "Muhokamatul-lug'atayn", "Vaqfiya", "Munshaot", "Mezon ul-avzon" kabi asarlaridagi masnaviy, ruboiy, qit'a, fard va boshqa janrdagi she'rlar ham shoir lirik merosining uzviy bir qismidir.

3. Alisher Navoiy atoqli shoir Maqsud Shayxzoda ta'kidlaganidek, g'azal mulkining sultonidir. Shoirning nodir iste'dod bilan yaratilgan g'azallari 2600 ta bo'lib, "Xazoyin ul-maoniy" devonlarining har biriga 650 tadan joylashtirilgan. Badiiy adabiyotning hayotga, jamiyat ehtiyojlariga xizmat qilish uchun kurashgan Navoiy o'zbek g'azalchiligining mavzu doirasi, g'oyalar olami va obrazlar tizimini nihoyat darajada boyitdi va rivojlantirdi.

4. Navoiy g'azaliyoti navoiyshunoslikda ko'pincha uch guruhga bo'lib, ya'ni oshiqona (ishqiy), orifona (ijtimoiy-falsafiy) va rindona (may mavzusidagi) g'azallar tarzida o'rganib kelingan. Shoirning o'zi esa "Badoe' ul-bidoya" debochasida hamd, na't, ishqiy, ma'rifatimiz va mav'izatangiz g'azallar kabi besh guruhga ajratadi.

5. Navoiy g'azaliyotining mavzular doirasini tasniflash masalasiga zamondoshlari ham qiziqish bilan qaragan. Xususan, uning she'rlarini maxsus ko'chirish bilan shug'ullangan Abduljamil kotib shoirning g'azallari baytlaridan "Tuhfatus-salotin" deb nomlangan to'plam tuzadi va uni 45 tuhfa(qism)ga bo'lib, ularni "Qarilar nasihatida", "Davron ahlining bevafoqlig'ida", "Podshohlar nasihatida" kabi mavzular bilan nomlaydi.

6. Navoiy lirikasining mazvu ko'lamini nihoyatda keng. Uning asosiy mavzui – ishq. Ishq mavzuining o'zi ham, Abduljamil kotib tasnificha, yana mayda guruhlariga bo'linadi: «Ishq xirqatida; dilbar jamoli hayratida; ishtiyoq izhorida; yor hayoli bilan suhbat tutqanda; mahbub ta'rifida; rashk va uzlatda; ishq sirri fosh bo'lg'onda; yor dushvorlig'ida; visol iltimosida; tazarru bila niyozda; yor uzrxohlig'ida; yor nomasidin masrur bo'lurda; yor nomasig'a javob bitmakda; visol shukrida; badmehr ma'shuq shikoyatida; vafo va tahammul burdborlig'ida; yordin ayrilg'onda; husn eli nasihatida; taassuf bayonida; yorning xastalig'ida; nosih man'ida; ma'shuq o'zga oshiqqa iltifot qilg'onida; dilbar xil'ati ta'rifida; yor safarida; vido qilur ma'nida; vusmau xattu xol ta'rifida; yor yog'lig'i (ro'moli) bila ashkin taskin berurda; yor shikoyatida...» va hokazo.

7. Alisher Navoiy lirikasida ma'shuqaning tashqi qiyofasi bilan bog'liq yuzlab bayt va g'azallar uchraydi. Chunki ma'shuqa shoir she'riyatining asosiy timsollaridan biridir. Ularda ma'shuqaning qoshi, ko'zi, yuzi, labi, yanog'i, holi, zulfi, qaddi-qomati va boshqalar vasf etiladi. Xususan, ma'shuqaning labi bilan bog'liq baytlar mazmun va shakl jihatidan mukammal bo'lib, shoh-baytlar darajasiga ko'tarilgan. Mumtoz she'riyatda ma'shuqa og'zining nihoyatda kichkinaligi va lablarining bejirimligi hamda qip-qizilligi go'zallik mezonlaridan sanalgan. Quyidagi baytga e'tibor qilaylik:

Lab aro og'zing chuchuk til birla go'yo anglasam,
Shahdlig' neshi birla gul bargini teshmish ari.

Alisher Navoiy ma'shuqaning kichkina og'zi va unga mutanosib tarzda bejirim lablarini o'ziga xos san'atkorlik bilan tavsif etadi. Ya'ni, ma'shuqaning lablari ikki gul yaprog'i kabi qip-qizil va nihoyatda go'zal. Uning og'zi esa haddan tashqari kichkina, go'yo gul yaproqlarini ari nayzalari bilan teshib qo'ygandek.

8. Ma'lumki, Sharqda badiiy so'zning nufuzi nihoyatda baland bo'lgan – favqulodda tashbehlar, kutilmagan iboralar, nafis lutflar, nozik qochirimlar juda qadrlangan, badiiy kashfiyot darajasidagi she'r va baytlar tildan-tilga, kitobdan-

kitobga ko'chib yurgan. Shoirning ma'shuqa xolu xati tasviriga bag'ishlangan baytlarining aksariyati ham shunday xarakterdadir, desak mubolag'a emas. Masalan, quyidagi bayt ham o'zining go'zal shakli, teran mohiyati va yuksak badiiyati bilan diqqatga sazovordir:

Xolu xating xayolidin, ey sarvi gulu'zor,
Gohe ko'zumga xol tushubtur, gahe g'ubor.

9. Alisher Navoiyning yuksak san'atkorligi shundaki, bir g'azal doirasida mavzuni tadrijiy tarzda rivojlantirgan holda fikrning yuksak ifodasi va favqulodda timsolu tashbehlar bilan go'zal badiiyatini ta'min eta olgan. Xususan, "Xizru Masih" radifli g'azalda talmeh, tashbeh, husni ta'lil san'atlari asosida ma'shuqa xolu xatining dunyoviy va tasavvufiy jihatlarini katta mahorat bilan tasvirlaydi. Umuman, shoir g'azaliyoti mavzularini bu tarzda sinchiklab o'rganish, tadqiq etish Alisher Navoiy ijodini to'g'ri tushunish va anglashga imkoniyat yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

IJTIMOIIY-SIYOSIIY ADABIYOTLAR:

1.1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

1.2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. –Toshkent: O'zbekiston, 2000.

1.3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

1.4. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2010.

1.5. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади, «Халқ сўзи», 2011 йил, 22-январ.

1.6. Karimov I.A. «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida». – Toshkent: O'zbekiston, 2011.

1.7. Karimov I.A. «Ajodlarimizning bebaho merosi – abadiyatga dahldor ma'naviy xazinadir», O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati. Xalqaro konferensiyadagi ma'ruzasi. –Samarqand: 2014, 16-may.

II. MANBALAR:

2.1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя.. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 1-жилд, -Тошкент, Фан, 1987.

2.2. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд, -Тошкент, Фан, 1988.

2.3. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами.

20 жилдлик, 4-жилд, -Тошкент, Фан, 1989.

2.4. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами.
20 жилдлик, 5-жилд, -Тошкент, Фан, 1990.

2.5. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами.
20 жилдлик, 6-жилд, -Тошкент, Фан, 1990.

2.6. Алишер Навоий. Бир парипайкар ғами. – Тошкент.: Шарқ, 2006.

III. ILMIY-NAZARIY ADABIYOTLAR:

3.1. Alisher Navoiy. G'azal gulzoridan 100 otashin gul. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013.

3.2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. –Тошкент: Фан, 1981.

3.3. R.Vohidov, H.Eshonqulov. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. –Toshkent: 2006.

3.4. Ишоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983.

3.5. Ishoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. –Toshkent: Zar qalam, 2006.

3.6. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Toshkent: Fan, 2007.

3.7. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish.2-kitob. – Toshkent: Fan, 2011.

3.8. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: Фан, 1969.

3.9. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

3.10. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. –Тошкент: Шарқ, 1999.

3.11. Hamidov Z. Navoiy badiiy san'atlari. –Toshkent: Universitet, 2001.

3.12. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

3.13. Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Ёзувчи, 1996.

3.14. Mumtoz adabiyot na'munalari. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2009.

3.15. Navoiy va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: TDPU, 2010.

- 3.16. Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент: Фан, 1962.
- 3.17. Навоий асарлари луғати, –Тошкент: Фан, 1971.
- 3.18. Navoiyga armug'on, uchinchi kitob, – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi, 2003.
- 3.19. Navoiyga armug'on, oltinchi kitob, –Toshkent: TDPU, 2010.
- 3.20. Nurmanov F. Xizr obrazi genezisi va uning o'zbek fol'kloridagi o'rni. NDA. –Toshkent: 2007.
- 3.21. Ochilov E. Bir hovuch dur. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.
- 3.22. Qurbonov A. Tasavvuf va mumtoz poetika asoslari. I-qism. – Namangan: 2010.
- 3.23. Qo'chqorov O. Navoiy she'riyatida qosh tasviri. Sharq yulduzi, 2014, 4-son.
- 3.24. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. –Toshkent: Fan. 2005.
- 3.25. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. –Тошкент: Фан, 1977.
- 3.26. O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. –Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
- 3.27. O'tanova S. Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simvolikasi. –Toshkent: Tafakkur, 2011.
- 3.28. O'tanova S. Alisher Navoiy lirikasida sariq rang semantikasi. // O'zbek tili va adabiyoti. 2006, 5-son.
- 3.29. O'tanova S. O'zbek adabiyotida oq rang timsoli. // O'zbek tili va adabiyoti. 2006, 9-son.

IV. INTERNET MA'LUMOTLARI:

- 4.1. <http://www.gpntb.ru/>
- 4.2. <http://www.natlib.uz/>
- 4.3. <http://library.samdu.uz/>
- 4.4. <http://www.faak.uz/>

4.5. www.ziyonet.uz

4.9. <http://www.literature.uz/>